Іван Виговський

Знамениті українці

FOLIO

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Іван Виговський – один з керівників Національно-визвольної війни 1648—1658 рр., найближчий помічник Богдана Хмельницького у розбудові Української держави, переможець в битві при Конотопі. Ставши гетьманом у надзвичайно складний період, Виговський намагався за будь-яку ціну зберегти незалежність України, на яку почав зазіхати царський уряд, проте не зміг об'єднати різні верстви українського суспільства і втратив владу. Вже не маючи владних повноважень, він зробив останню спробу прислужитися своїй країні, але загинув на самому початку нового етапу свого життя.

- Юрій Мицик
  - * * *
  - Література
- notes
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4

Юрій Мицик
Іван Виговський

* * *

Незалежна Українська держава не виникла, як вважає дехто, у 1991 р., а відродилася! Ми маємо за собою не тільки темний період іноземного панування, але й часи власної самостійної держави (Антська держава, Київська Русь, Галицько-Волинське королівство, Запорізька Січ, Гетьманщина, УНР і ЗУНР, Карпатська Україна). До створення Української козацької держави – Гетьманщини, що виникла внаслідок Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої 1648—1658 рр., має безпосереднє відношення Іван Виговський, сподвижник Богдана Хмельницького, а потім і гетьман. Йому довелося діяти у надзвичайно тяжких умовах, він спрямував усю свою енергію на захист незалежної Української держави, але врешті-решт зазнав поразки. Життя й діяльність Івана Виговського неможливо було вивчати в підколоніальній Україні, а тепер, коли це стало можливим, не припиняються не тільки наукові, але й політичні дискусії довкола його постаті. Спробуємо ж розібратися у примхливій долі цієї неординарної особистості.

* * *

Гетьман України Іван Виговський (початок XVII ст. – 1664 р.) походив із старовинного роду української православної шляхти, гніздо якої було у с. Вигові Овруцького повіту Київського воєводства. Звичайно вважається, що цей рід був відгалуженням роду Лучичів і тому його часто називали родом Лучичів-Виговських. Так, 28.02.1633 р. у Кракові король підтвердив право Виговських-Лучичів на Скочковську землю в с. Вигові. В універсалі Івану Виговському, уже екс-гетьману, на Барське староство (1659 р.) король Речі Посполитої Ян Казимир пов'язує його рід із династією знаменитих князів Глинських.[1]

Однак у світлі інших генеалогічних досліджень пов'язання Виговських з Глинськими навряд чи має під собою реальний ґрунт. Очевидно, Виговські беруть початок від Болшуна (Чорногуба) або Коркошка – вихідців з орди, котрі прибули в Україну в часи київського князя Володимира Ольгердовича або великого князя литовського Витовта (кінець XIV – перша третина XV ст.) й стали родоначальниками Болсуновських, Давидовичів-Виговських, Лучичів-Виговських та ін. За короля Стефана Баторія у 1583 р. Виговські отримали привілей на підтвердження їхніх віковічних «добр» і на звільнення їх від служби. Отже, Виговські

були дрібними українськими шляхтичами, і мав цілковиту рацію незнаний автор польськомовної «Віршованої хроніки» (1682), коли відзначав:

> Цей Виговський, хоч був не з панів, але шляхтич з народження,
> Віри грецької, Вига чи Вишинка старого ймення,
> Руська кість, хоч польське м'ясо.

Родовим гербом Виговським був досить поширений в Речі Посполитій і зокрема в Україні герб «Абданк», зображення якого нагадує якір. Пізніше герб було доповнено за заслуги Івана Виговського уже як гетьмана.

Король Ян Казимир своїм універсалом-привілеєм від 4 червня 1659 р., даючи гетьману у володіння містечко Любомль, одночасно вніс важливі корективи у родовий герб: «до давнього гербу його дому, «Абданк» названого, додаємо герб Польського королівства, орла білого і пурпурним полі, під покриттям; за криваву відвагу і (його) ув'язнення – герб звичайний руських князів, тобто рицаря, котрий сидить на коні і пронизує (списом) змія, дозволяємо; а за те, що він бунтівників, котрі цьому (Гадяцькому) миру з нами та Річчю Посполитою ухваленому є супротивними, щасливо громить і приборкує, герб лев жовтий, який у лапах тримає оголений меч, у зеленому полі, а до давнього титулу Львосерд Виговський приписуємо. Врешті… особливий герб литовських князів «Погоня»… додаємо, а герб його стародавній Абданк в середині цих чотирьох згаданих гербів має залишатися… Цього герба ніхто не має права вживати, тільки сам згаданий вельможний наш гетьман з батьком та своїми рідними братами, уродженими Данилом та Костянтином Виговськими, також нащадки його обох статей»(5).

Батько майбутнього гетьмана Остап (Остафій) Виговський, син Гната чи Івана, онук Івана Виговського, служив у св. Петра Могили – видатного церковного і культурного діяча України, київського митрополита у 1632—1647 рр. Остапу Виговському належало містечко Гоголів на території сучасної Полтавщини, де, можливо, й народився майбутній гетьман. Деякі автори вказують на село Руду (Рудку, Рудню) біля Жидачева саме як на родовий маєток Виговських і згадують народний переказ про слова гетьмана: «Продам Бар і Руду і заграю ляхам в дуду!» Однак скоріш за все Руда була придбана Виговським-гетьманом пізніше, тим більше, що Бар був даний йому королем Яном Казимиром уже після того, як він склав гетьманську булаву.

Батько майбутнього гетьмана був людиною активною, він

підтримував зв'язки з Адамом Киселем, який у першій половині XVII ст. боровся проти дискримінації Православної церкви, а також брав участь у діяльності луцького Хрестовоздвиженського православного братства. А в роки Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої 1648—1658 рр. Остап Виговський осів у Києві і став намісником київського замку. На схилі життя він прийняв чернечий постриг під іменем Йосифа і перебував у Любомлі, що є цілком логічним (його син Іван, уже колишній гетьман, був любомльським старостою). Дружиною Остапа Виговського й матір'ю майбутнього гетьмана була Олена Ласко, українська православна шляхтянка[2]. Від шлюбу Остапа Виговського та Олени Ласко народилося троє синів: Іван, Данило, Костянтин – і три дочки. (Можливо, були ще діти у цьому шлюбі, але, очевидно, вони померли малолітніми.)

Тіткою майбутнього гетьмана, сестрою батька чи матері, була Олександра – ігуменя Свято-Михайлівського жіночого монастиря у 1656 р.

Брат гетьмана Данило в роки Національно-визвольної війни був бихівським полковником та наказним гетьманом під час походу українського війська проти Речі Посполитої 1655 р., а також в роки гетьманату старшого брата. Саме він взяв Люблін 15 жовтня 1655 р. На початку 50-х рр. XVII ст. Данило одружився з дочкою Богдана Хмельницького Катериною. Він відзначився і як дипломат: вів переговори з трансільванським послом Ф. Шебеші та московським послом Ф. Бутурліним. 30.05.1659 р. король Ян Казимир своїм універсалом-привілеєм підтвердив його, а також дружини та дітей права на володіння м. Смілою та іншими маєтностями, серед яких Костянтинів, Бакли, Орловець, Ольховець у Білоцерківському старостві, В'язівок і Тарасівку у Корсунському старостві (король умисно називав полки Гетьманщини староствами, підкреслюючи їхню належність до Речі Посполитої). Додамо, що до 1648 р. все ці маєтності належали С. Конецпольському, а потім частина з них, насамперед Сміла і В'язівок, були у володінні гетьманича Тимоша Хмельницького – брата дружини Д. Виговського. Данило загинув у 1659 р., потрапивши у полон до російських військ. Його піддали жорстоким тортурам: залили розпеченим свинцем очі, і він прийняв мученицьку смерть. Щоб залякати потенційних противників Москви, його тіло було видано Юрію Хмельницькому і привезено для поховання у Суботів.

Однак деякі джерела говорять, що Данило Виговський помер від ран на шляху до сибірського заслання. Його дружина Катерина Хмельницька-Виговська вийшла потім заміж за майбутнього гетьмана Павла Тетерю, син Юрій загинув молодим

під час Хотинської битви 1673 р., а другой син, Василь, служив київським міським регентом.

Другий брат Івана Виговського, Костянтин, служив спочатку Адамові Киселю, а потім перейшов на бік повстанців, обіймав посади пінського й турівського полковника у 1658—1659 рр., генерального обозного, підскарбія «Великого князівства Руського», мужньо бився з московитами за визволення Києва у 1658 р. Констянтин був одружений з княжною Мещерською, дочкою багатого смоленського дідича, князя Івана Мещерського і Тетяни Полубинської[3]. Брат дружини Констянтина Іван Мещерський (Мещерин) був високоосвіченою людиною, служив королеві Речі Посполитої Владиславу IV, представляв його інтереси при дворі баварського князя Філіпа Вільгельма, воював проти Франції у складі баварських військ. У часи гетьманату Виговського Мещерський став ченцем Києво-Братського монастиря під іменем Йосифа, потім чернігівським архімандритом, навіть був одним з претендентів на митрополичий престол по смерті Сильвестра (Косова).

Сам же Костянтин Виговський був біля брата-гетьмана і після його відставки, це він повідомив білоруського мемуариста Василя Рудовича про те, що його брата Данила закатували московити. Він також підтримував міцні контакти з дияконом зі Слуцької землі Варлаамом Філіповичем. Пізніше Костянтин, очевидно, постригся у ченці.

Як вже згадувалося, в Івана Виговського було також дві сестри. Одна з них, Тетяна, вийшла заміж за шляхтича Івана Боглевського (Боклевського), власника Глинського та Княжої Луки. (З роду Боклевських походить, між іншим, видатний художник – ілюстратор «Мертвих душ» Миколи Гоголя.) Вона, очевидно, померла до 1658 р. Друга сестра Виговського (на жаль її ім'я невідомо) стала дружиною Павла Тетері. Цей важливий факт наводить відомий сучасний історик Ярослав Дашкевич: виявляється, під час служби в Луцьку як підписка у луцькому громадському суді Тетеря познайомився з Виговським, а незабаром і одружився з його сестрою.

Двоюрідний брат І. Виговського, Самійло, був сотником (разом з полковником Іваном Нечаєм – зятем Богдана Хмельницького – він запекло боронив Бихів від московських загарбників), двоюрідний дядько Василь – овруцьким полковником. Родичем гетьмана був і сотник Криштоф Виговський, один з керівників повстання на Поліссі. Дехто з дальшої рідні (двоюрідний брат Юрій, двоюрідний племінник Ілля) служили на боці Речі Посполитої і лише після Гадяцького трактату перейшли, як і Василь Виговський, під українські

прапори. Вони обидва брали участь у Конотопській битві, причому Ілля був там поранений з вогнепальної зброї. Про Юрія відомо, що він був одружений з Марією Скурат (Скуратівською), мав від неї сина Йосипа, котрий став потім велятицьким старостою Речі Посполитої.

За Переяславським договором 27(17) жовтня 1659 р. між Московською державою та Україною, який підписав гетьман Юрій Хмельницький, всі Виговські мали бути видані цареві Олексію Михайловичу («О Выговских изменниках. Чтоб изменника Ивашка Выговского, жону и дети, гетман и Войско отдали его царскому величеству за измену. Также и брата его Данилка и иных Выговских, которые есть в Войску Запорожском, а вперед не толко при гетмане и в урядниках, но и в Войску Запорозком Выговским не быт»). Таким чином, на сибірське заслання були відправлені Данило, овруцький полковник Василь, який потрапив у полон у бою під Васильковим в середині вересня 1658 р., Юрій та Ілля. Пізніше до них долучився Самійло, якого взяли в Бихові. Данила, як уже говорилося, було вбито по дорозі. Але більша частина цього розгалуженого роду залишилася на Волині, яка тоді була під владою Речі Посполитої, і уникнула царської «ласки». Про молоді роки майбутнього гетьмана майже нічого не відомо. Він дістав добру освіту. Якщо натяк польського хроніста Веспасіяна Коховського має під собою підстави («Давно у одній школі з Хмельницьким будучи, цих же самих штук навчився»), тоді виходить, що Виговський навчався разом з Хмельницьким у Львівському єзуїтському колегіумі. Якщо ж Виговський народився пізніше (як вважають деякі дослідники – у 1616 р.), то він міг навчатися у Києво-Братському колегіумі. Майбутній гетьман володів, крім рідної української мови, ще й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську мову, був прекрасним каліграфом і оратором. Згадуваний Коховський відзначив, що майбутній гетьман вів тверезий спосіб життя, тобто не зловживав алкогольними напоями. Згідно з даними Самійла Величка, Виговський був «вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах». Не випадково він пізніше виступав як покровитель Києво-Братського колегіуму, добився для нього загальновизнаного статусу академії, тобто університету. Виговський завжди підкреслював своє знайомство з Феодосієм Софоновичем, ректором цього колегіуму у 1653—1655 рр., а потім ігуменом Золотоверхого Михайлівського монастиря (у 1655—1672 рр.), письменником, теологом і істориком.

Не було випадковістю і те, що в ході розвитку російсько-українських зв'язків саме Виговському на його прохання патріарх

Никон надсилав книги, а також священні чаші й ризи. Майбутній гетьман був членом православного Хрестовоздвиженського братства у Луцьку, яке у боротьбі проти Речі Посполитої відстоювало українську мову і православну віру.

Свою військову кар'єру Виговський розпочав у кварцяному війську Речі Посполитої «товаришем», тобто рядовим шляхтичем – професійним вояком, з яких складався кістяк армії Речі Посполитої. Служив він тоді з канівським полковником Юрієм Голубом, котрий під час Національно-визвольної війни волів залишитися на стороні Речі Посполитої і був поручником чи ротмістром козацької хоругви (100 кіннотників) у полку белзького каштеляна Адама Фірлея. Тоді ж, у роки панування короля Владислава IV (1632—1648), Виговський став командувати хоругвою, відзначився у боротьбі проти «ворога святого Хреста Господня», тобто у боротьбі проти турецько-ногайсько-татарської агресії. У 30-х роках XVII ст. Виговський служив у луцькому гродському суді (хоча один з сучасних дослідників, В. Кривошея, вважає, що тут йдеться про рідного дядька майбутнього гетьмана – теж Івана Виговського). Його начальником, як і підписка Павла Тетері, був тоді Станіслав Казимир Беневський, у майбутньому дипломат Речі Посполитої, з котрим Виговському не раз доведеться зустрічатися як генеральному писарю, а потім гетьману у 50-х рр. XVII ст. У 1635 р. І. Виговський став намісником луцького староства, а у 1638 р. писарем при Яцку Шемберкові, комісару Речі Посполитої над Військом Запорізьким у 1637—1638 рр. Очевидно, тоді ж Виговський увійшов у тісніший контакт з Богданом Хмельницьким, тодішнім генеральним писарем Війська Запорізького, принаймні вони зустрічалися під час переговорів на Масловому Ставу.

Цінні свідчення подає згаданий вище автор «Віршованої хроніки». Він вказує на високоосвіченість майбутнього гетьмана («знав польські звичаї, ляуда, сеймові конвокації, хід сеймиків, наради посольської ізби») і до того ж безпосередньо вказує на його службу у київській гродській канцелярії («Він у київській канцелярії латиною та правом вигострив язика, став вважатися (розумною) головою, невдовзі мусив знати Руських воєводств інтриги, знаючим про все (de omni scibili)») та на досить бурхливі молоді роки, оскільки Виговському доводилося долати небезпеки, пов'язані з професійними обов'язками («хоч часом не рад і не кличе, але дізнається, коли його вже вибили, тому він мусить завжди добре охороняти свого рота, і якщо добрий язиком, то й рукою (мусить добре володіти), щоб не вилетіли зуби, до того ж мав часті сутички з ворогами»).

Приблизно у першій половині 30-х рр. XVII ст. Виговський бере свій перший шлюб з Яблонською, представницею дрібного українського шляхетського роду Київщини. Джерела свідчать, що від цього шлюбу було кілька дітей: сини Іван, Василь, Юрій, Ілля, Костянтин і Станіслав та дочка Мар'яна. Остання у середині XVII ст. була вже одружена з українським православним шляхтичем Михайлом Гунашевським, автором відомого Львівського літопису, який служив у Генеральній канцелярії в роки Національно-визвольної війни, виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького та І. Виговського, став київським протопопом і навіть купив собі, своїй дружині і своїм дітям, тобто внукам І. Виговського, землю й «Олизарівський» будинок, на що дістав відповідний запис від київського полковника Павла Яненка-Хмельницького й самого гетьмана Богдана Хмельницького від 1657 р. Цікаво, що він був знайомим з білоруським мемуаристом, ректором Замойської академії Василем Рудовичем і гостював у нього 22.07.1668 р. і розмовляв про отримання львівським єпископом Йосифом Шумлянським королівського привілею на кафедру і про перемиського уніатського єпископа Антонія Терлецького. Наступного дня Гунашевський вручив княгині Гризельді, матері короля Михайла Вишневецького, лист від претендента на Київську митрополію Антонія Винницького. У серпні того року Гунашевський зробив невдалу спробу вступити до православного братства у Замості. Гунашевський розповідав тоді також про свої конфлікти зі священиками у Кам'янці-Подільському та Перемишлі.

Коли Виговський овдовів, то пішли чутки, що він нібито став ченцем, але насправді він не полишив посаду генерального писаря і залишався світською людиною. У 1656 р. він взяв другий шлюб з Оленою Стеткевич, дочкою українсько-білоруського шляхтича, мстиславського підкоморія, мінського воєводи Богдана Стеткевича та княгині Олени Соломирецької. Рід Стеткевичів та Соломирецьких був значнішим за рід Виговських, до того ж українські повстанці виглядали «здрайцями» та злочинцями в очах вірнопідданих Речі Посполитої. Через це батько Олени не хотів віддавати свою дочку за генерального писаря Війська Запорізького, і Виговський зважився на несподіваний вчинок: його слуги викрали Олену і привезли її з почестями до Києва. Генеральний писар запропонував їй руку й серце, щедро обдарував і пообіцяв у разі її відмови вийти за нього заміж повернути до батьків. Погодитися на пропозицію генерального писаря вмовляв Олену і київський митрополит Сильвестр Косов, який, до речі, був майже земляком Олени, білорусом з Жировичів на Вітебщині. Олена згодилася на шлюб і невдовзі конфлікт з її

батьками було залагоджено.

Повертаючись до рідні Олени Стеткевич, відзначимо, що її батько Богдан Стеткевич був сином брацлавського підкоморія Вільгельма Стеткевича і княгині Ганни Огінської (з цього роду походить композитор XIX ст. Огінський, автор знаменитого полонезу), онуком надвірного литовського маршалка Богдана Стеткевича та княгині Овдотьї Друцької-Горської. Він мав маєтності у Білорусі (у Мінському, Мстиславському та Оршанському повітах), брав участь у польсько-шведській війні у Прибалтиці (20-ті рр. XVII ст.), був ротмістром у Смоленській війні 1632—1637 рр., новогрудським кастеляном. Він прославився як один з визначних покровителів Києво-Могилянського колегіуму, разом з дружиною заснував Кутеїнський православний монастир під Оршею, а також Буйницький та Боркулабівський монастирі, був близьким співробітником св. Петра Могили, який навіть присвятив йому друковане в Києво-Печерській лаврі «Учительне євангеліє» (1637) і призначив його своїм заповітом одним з опікунів Києво-Могилянської академії. Через свого тестя Виговський увійшов у родинні зв'язки з рядом відомих українських та білоруських шляхетських, навіть князівських родів. Зазначимо, що брат Олени Стеткевич Михайло, який навчався у Києво-Могилянському колегіумі у 30-х роках XVII ст, можливо одночасно з І. Виговським, теж стане під прапори Богдана Хмельницького, так само, як і його двоюрідний брат Юрій. Михайло Стеткевич прославився як високоосвічена людина, ревнитель православ'я, фундатор Боркулабівського монастиря. За участь у повстанні на боці українського народу король Ян Казимир конфіскував у нього маєтності Погост і Новий Двір у Пінському повіті. По смерті Виговського Михайло прийняв чернечий постриг і помер у монастирі. Сестра Олени Стеткевич була в шлюбі з шляхтичем Іваном Суходольським, одним з найвідоміших помічників Івана Нечая, чауського та старобихівського полковника, брата славетного Данила Нечая, який був свого часу брацлавським полковником (у 1648—1651 рр.). Варто відзначити, що свояком Виговського став князь Микола Святополк-Четвертинський (помер у 1659 р.), мінський каштелян, одружений з княгинею Доміцеллою Соломирецькою, двоюрідною сестрою Олени Стеткевич. Він був сином знаменитого Стефана Святополк-Четвертинського (1574—1665), брацлавського підкоморія з 1629 р., члена Луцького православного братства, одного з чільних представників української православної шляхти, яка визнала зверхність Війська Запорізького. Старий князь Стефан був активним учасником відновлення православної ієрархії у 1620 р.,

зокрема у його маєтності Животові було висвячено єрусалимським патріархом Феофаном та ще двома митрополитами Паїсія Іполітовича на єпископа холмського та белзького. Він мав також міцні зв'язки з київськими митрополитами Йовом Борецьким, св. Петром Могилою, Сильвестром Косовим, Дионісієм Балабаном, причому останній відспівав його сина Миколу у Новочетвертинському монастирі, із Захарією Копистенським, із гетьманами Війська Запорізького П. Сагайдачним, І. Петражицьким-Кулагою, Б. Хмельницьким та ін.

Вибух Національно-визвольної війни поставив перед Виговським, як і перед іншими українськими шляхтичами, питання: з ким бути. Українська православна шляхта у своїй масі підтримувала національно-визвольні й релігійні тенденції Національно-визвольної війни, але вороже ставилася до антифеодальних. Це питання кожен рід, кожен шляхтич вирішував по-своєму, і прийняття остаточного рішення проходило нерідко болісно. Деякі шляхтичі безоглядно стали на бік свого народу (Б. Хмельницький, Данило та Іван Нечаї, Іван Богун та ін.), деякі одразу зайняли ворожу позицію і стали до лав карального війська Речі Посполитої (Марк Зацвіліховський – кум Б. Хмельницького, сумнозвісний Д. Чаплинський, Байбуза, Дзик та ін.), інші перейшли до карателів після короткої (Семен Забуський, Ясько Ясноборський) чи досить тривалої служби у повстанців (полковники Іван Бруяка, Михайло Криса, Іван Головацький, Михайло Тиша), з деякими сталася, як от із Михайлом (Станіславом) Кричевським, українцем з Умані Ференцем Сербиним (Рацем), зворотна еволюція. До останніх належав і Іван Виговський.

Коли почалася Національно-визвольна війна, І. Виговський опинився у кварцяному війську великого гетьмана коронного Миколи Потоцького. Знаходячись в авангарді війська, яке очолював Стефан Потоцький, син головнокомандуючого, ротмістр Виговський брав участь у битві на Жовтих Водах і у вирішальний момент (бій біля Княжих Байраків 16 травня 1648 р.) бився проти повстанців до останнього. Коли під ним було вбито коня, він бився пішим і припинив опір тільки тоді, коли втратив свідомість через поранення і значну кровотечу. У несвідомому стані його полонив якийсь запорожець і продав татарину. Виговський втік з полону, але його спіймав інший запорожець і знов продав за поганенького коня уже іншому татарину. Виговський втік з неволі і цього разу, але знову був спійманий і переданий самому хану Ісламу-Гірею III, очевидно, вже після Корсунської битви (26. V. 1648 р.). Богдан Хмельницький обміняв його на якогось полоненого, і він був прикутий до гармати, певний час

знаходився в ув'язненні. Згодом гетьман порозумівся з бранцем, і той присягнувся йому вірно служити і додержав свого слова. Принаймні за життя Богдана Хмельницького ми не бачимо якихось серйозних розходжень між ним та Виговським. Цікаво, що 28 липня 1649 р. під стінами Збаража Виговський повідав польському послу від обложених Станіславу Яницькому про причини, через які він залишається на боці повстанців, і Яницький так передав цю розповідь: «…спійманий на Жовтих Водах, викуплений Хмельницьким за одну кобилу. Має там (у повстанському тилу) батька, братів, сестер і т. д., і якби він зрадив Хмельницькому, той наказав би цих стратити як родичів. Отже перемагає його природна любов до батьків і родичів, тому він там мусить залишатися». Але навряд чи варто вірити цій інформації, враховуючи хитру дипломатичну гру, яку вели Виговський із Хмельницьким. Варто відзначити, що шлях Виговського до повстанців нагадує шлях видатного сподвижника Б. Хмельницького Станіслава Кричевського. Останній походив з українсько-білоруського православного шляхетського роду, вірно служив королеві Владиславу IV, але в той же час саме він випустив з чигиринської в'язниці на волю свого кума Богдана Хмельницького. Взятий у полон під Корсунем, Кричевський повернувся з католицизму до православ'я, отримав нове ім'я (Михайло) і став служити вірою і правдою повсталому народу. Будучи київським полковником, він перекрив шлях на Україну військам князя Януша Радзивила і прийняв тяжкий бій під Лоєвом (липень 1649 р.). Хоча Кричевський зазнав поразки і був смертельно поранений у цій битві, однак його дії не дали можливості Радзивилу з'єднатися з королем Яном Казимиром і сприяли перемозі повстанців Богдана Хмельницького під Зборовом. Перейшовши на бік повстанців, Виговський став служити особистим писарем гетьмана, а також, очевидно, і у Генеральній канцелярії. Він супроводжував Богдана Хмельницького у його переможному поході 1648 р. на Пилявці, Львів, Замостя, причому вже тоді виявляв свою нехіть до союзу з Кримським ханством, через що навіть вступив у конфлікт з племінником Тугай-бея. Цікаво, що позиція Виговського збіглася з позицією… Максима Кривоноса, котрий вважав, що українській армії необхідно зупинитися на берегах Случі й зайнятися укріпленням кордонів, між тим як Хмельницький і Тугай-бей слушно наполягали на переслідуванні ворога. У листі Б. Хмельницького до Януша Кемені, радника трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці, від 27 листопада 1648 р. (із Замостя) йдеться про прийом трансільванських послів, а також про те, що до Трансільванії направлять українське посольство: І. Виговський

та «його товариш, наш нотар», щоб вони передали Кемені «й виклали усно все, що треба. Бо ми бажаємо мати королем князя твоєї милості (тобто Д'єрдя II Ракоці) і хотіли б довести йому нашу повагу…»

Джерела спочатку не вирізняють Виговського серед оточення гетьмана. Так, у щоденнику посольства А. Киселя, писаному Войцехом М'ясківським, Виговський навіть не згадується під час переговорів у Переяславі (лютий 1649 р.). Але через деякий час Виговський робить блискавичну кар'єру. Вже 3 квітня 1649 р. бачимо фактично двох писарів Війська Запорізького: Івана Демковича Креховецького[4], генерального писаря, та Івана Виговського, котрого ще називають «писар покоєвий гетьманський», тобто особистий писар гетьмана. Обидва Івани (Креховецький та Виговський) нарівні і разом зустрічають іноземних послів, починаючи з квітня 1649 р., дістають від останніх однакові подарунки, але Виговський вже тоді починає відтісняти свого колегу від справ. Так, переговори з московськими послами Василем та Григорієм Унковськими (квітень 1649 р.) проводили тільки Хмельницький та Виговський, а більше ніхто із старшини не був на них допущений. У Реєстрі Війська Запорізького, складеному наприкінці 1649 – на початку 1650 р. за активної участі Виговського, про що свідчить навіть вірш-панегірик, вміщений на початку Реєстру, Іван Креховецький згадується вже як корсунський полковий писар. Сам же Виговський став одноосібним генеральним писарем Війська Запорізького і саме в цьому сенсі про нього згадує Реєстр.

Виговський брав участь у поході української повстанської армії Богдана Хмельницького під Збараж, у облозі фортеці. У розпал боїв (28 липня) обложені вислали свого посла Станіслава Яницького до хана Іслам-Гірея III і Богдана Хмельницького. Після переговорів його з почестями провів до стін Збаража саме Іван Виговський.

Генеральний писар виступає і як співавтор деяких універсалів Б. Хмельницького. Першим із них є універсал від 07.09.1650 р., даний у Ямполі жителям Київського та Чернігівського воєводств, а також Житомирського староства з наказом не кривдити шляхту. Цікаво, що цей універсал пред'явив до запису у книги київського суду слуга А. Киселя, шляхтич Костянтин Виговський, брат генерального писаря. А вносив універсал до книг Остап Виговський, батько генерального писаря, намісник київського замку. Разом з Хмельницьким генеральний писар видав універсали про заборону чинити утиски ніжинським міщанам (11(1). VIII. 1650 р., з Ірклііва); про покарання тих, хто нападатиме на ченців Мгарського монастиря; про надання

Межигірському монастирю села Чернин; про затвердження Ф. Софоновича ігуменом Золотоверхого Михайлівського монастиря у Києві; листи до путивльського воєводи Ф. Хілкова, до царя Олексія Михайловича, до бояр І. Д. Милославського та Б. І. Морозова, інструкцію до шведського короля Карла X Густава.

Нерідко Виговський сам писав лист чи універсал від імені гетьмана, а Хмельницький тільки ставив підпис. Відомий український історик Т. Крип'якевич встановив ряд таких документів. Характерно, що гетьман часто навіть не диктував універсал чи лист, а обмежувався стислими розпорядженнями Виговському. Так, за свідченням московського посла В. Унковського, гетьман вислухав його скарги щодо конфліктів на кордоні і наказав Виговському написати з цього приводу листа до миргородського полковника Мартина Гладкого. У свою чергу Виговський нерідко полишав суто писарську працю на підлеглих. Посол Януша Радзивила шляхтич Мисловський, перебуваючи в Чигирині у березні 1651 р., побачив, як Виговський диктував комусь універсал від імені Хмельницького про спорядження човнів. Звичайно, збереглися й документи (універсали, листи), видані особисто Виговським. Таких документів тільки з часів Національно-визвольної війни дійшло понад 25, тобто більше, ніж документів будь-якого іншого керівника відродженої Української держави середини XVII ст., за винятком самого Богдана Хмельницького (близько 600), котрий гетьманував 10 років. Що стосується документації Виговського-гетьмана, котрий тримав булаву набагато коротший час (майже 3 роки), то київський дослідник Андрій Бульвінський нарахував їх щонайменше 136 документів.

За короткий час Виговський зробив з Генеральної канцелярії потужну і високоефективну інституцію України-Гетьманщини, вона стала важливою складовою частиною державного апарату. Ця установа відігравала роль міністерства закордонних справ і певною мірою міністерства справ внутрішніх. Вона стала тим генератором, який згідно з волею гетьмана та ради Війська Запорізького приводив у рух численні приводні ремені державної машини. Саме сюди стікалася військово-політична інформація з усіх кінців України й зарубіжних країн, тут зустрічали й відправляли численні посольства, тут приймалися важливі рішення, що нарівні з військовими перемогами визначали долю Національно-визвольної війни українського народу. Як вірно відзначав І. Крип'якевич, Виговський «організував державну канцелярію, яка прийняла все діловодство як у внутрішньому правлінні, так і в закордонних справах…» За Б. Хмельницьким же зберігався «контроль основних державних справ, а їх виконання, в

тому числі все листування, довірив (він) Виговському».

Щоб створити і керувати такою потужною машиною як Генеральна канцелярія, потрібен був величезний талант адміністратора і політика. І хоч створювали цю машину спочатку Богдан Хмельницький та Іван Креховецький, саме Виговський розбудував її і поставив на рівень європейських канцелярій. Не випадково уряд писаря Війська Запорізького був піднятий зусиллями Виговського на друге місце після гетьманського, не випадково з цього моменту західні джерела називають генеральних писарів Війська Запорізького канцлерами.

На жаль, склад і функціонування Генеральної канцелярії в роки Національно-визвольної війни і нині залишаються недостатньо вивченими, насамперед через фрагментарність джерел. Можна, однак, визначити коло найближчих співробітників Виговського. Серед них бачимо, наприклад, зятя Івана Виговського Михайла Гунашевського. «Секретарем Виговського» називають деякі джерела Силуяна Мужиловського, видатного дипломата Української держави, який очолював посольства до Московської держави, Молдавії, Швеції та інших країн. Мужиловський походив з білоруської православної шляхти, був сином видатного борця проти польсько-католицької експансії, православного письменника-полеміста Андрія Мужиловського, який навіть розглядався як один із кандидатів у київські митрополити по смерті Йова (Борецького). На початку 30-х рр. XVII ст. Силуян разом із братом (ймовірно з Григорієм, проповідником та полемістом) вчився у Києво-Могилянському колегіумі і вже тоді міг близько познайомитися з Виговським. В. М'ясківський у своєму щоденнику занотував, що під час переговорів у Переяславі (лютий 1649 р.) на бік українських повстанців перейшов Соболь – писар А. Киселя, «немолодий, знаючий справи й стан Речі Посполитої», якого Хмельницький затримав при собі, бо той гарно пише, а до того ж належить до його віри, і якийсь Ярмолович, литвин (білорус – Ю. М.), котрий поїхав до Хмельницького і став Іудою, а ми не стереглися його на порадах».

Інші джерела вказують, що у Генеральній канцелярії працювало 12 шляхтичів, які перейшли до Хмельницького, але називають ім'я тільки одного з них (П'ясецький). Можливо, в часи Національно-визвольної війни у канцелярії працював і «підписок» Виговського Федір Погорецький, писар Захар Шийкевич, майбутній генеральний писар Лівобережної Гетьманщини в 60-х та 80—90-х рр. XVII ст. Тут же працювали грек Іван Мануйлов та серб Василь Данилов, причому останній служив Війську Запорізькому ще з 1647 р. і навіть жив при Виговському.

До речі, саме з числа канцеляристів Хмельницький та Виговський нерідко формували дипломатичні місії. Так, Мануйлов і Данилов були послані гетьманом та писарем з-під Зборова (під час Берестецької кампанії) до Москви у травні 1651 р. Залучав писар для виконання дипломатичних доручень і свого батька та братів, а також челядників та слуг, наприклад, Івана Стадника і якогось Самійла. 20 червня 1657 р. він послав до Швеції разом з послами Хмельницького і свого представника – козака Дорошенка. Вище наведені факти засвідчують, що у Генеральній канцелярії в роки Національно-визвольної війни працювали високоосвічені люди, що мали значний досвід праці у державних установах Речі Посполитої; люди, яким до снаги були і перо, і меч.

Існують серйозні підстави вважати, що саме Виговський відігравав не останню роль у формуванні розвідки та контррозвідки при уряді України. Ще на початку 1649 р. дві тисячі розвідників до Польщі висилав з Переяслава полковник Максим Нестеренко (за іншими даними – Стасенко), але пізніше безпосереднє керівництво цими справами переходить до Виговського. Невипадково агентом саме Виговського був татарський товмач великого візиря Сефер Кази-аги. Цей агент під час сепаратних польсько-кримських переговорів під Кам'янцем-Подільським у грудні 1653 р. передав генеральному писарю відомості про їхній зміст. Невипадково агентом саме Виговського був у Стамбулі серб Микола Маркевич, посланий писарем до Туреччини наприкінці 1653 р. Агентом Виговського був і Теодосій Томкевич, грек за походженням, львівський купець і міщанин. Він брав участь у дипломатичних контактах українського уряду з урядами Речі Посполитої і Швеції (1658 р.). Інший грек, Остафій Астаматій (Стаматі, Стомателло), керівник митної служби у Богдана Хмельницького, теж діяв як агент Виговського у 1654—1656 рр. Не дивно, що Прокіп Верещака врешті-решт став на бік повстанців, бо був братом Василя Верещаки, який служив секретарем Яна Казимира і був дуже тісно пов'язаний з Виговським навіть і родинними узами. 9.09.1654 р. Виговський сповістив царя про те, що послав «своего человека для проведывания в землю Мултянскую, Венгерскую, Турскую для всяких вестей подлинных». Дипломат Речі Посполитої доповідав з Чигирина на самому початку 1651 р. про те, що через канцелярію Виговського «Хмельницький знає про все, що робиться у Варшаві і має таких, котрі доповідають йому про найменші події». При переговорах з московським послом Л. Лопухіним у Чигирині 17.01.1656 р. Хмельницький і Виговський сповістили йому про новини з Польщі, бо їм і «прислали грамотки наши друзья из

Польши». Сам Виговський часом згадував про своїх друзів з Польщі, Литви, Білорусі, а також Волині й Полісся, що інформували його і уряд України про плани польської дипломатії, про наміри султана, кримського хана, молдавського господаря та ін. Агенти повстанців активно діяли у Львові, Кам'янці-Подільському, Перемишлі,

Кракові, Варшаві, Відні, Брно та інших містах, співпрацювали з шведськими й трансильванськими розвідниками на території Речі Посполитої, Чехії, Моравії, Сілезії, Австрії, країн Балканського півострова. Мережа української розвідки при королівському дворі у Варшаві була настільки міцною, що навіть через 25 років лунали скарги на те, що козаки (вже в часи Петра Дорошенка) знають про всі замисли короля, та вносилися пропозиції «добре пошукати» серед тих українців, які входили до оточення короля Яна III Собеського.

Ясна річ, що без Виговського не обходилися найважливіші і найпотаємніші справи Української держави. Так, можна навести приклад з самозванцем Тимофієм Анкудіновим, який з'явився в Україні якраз під час погіршення російсько-українських стосунків у 1650 р. Саме Виговський дав дозвіл московському послу на зустріч з самозванцем (16.10.1650 р.). Поява чергового самозванця в Україні викликала стривоженість у Москві, оскільки московський уряд добре пам'ятав про «смутное время» і тому йому доводилося вести прихильнішу лінію щодо України.

Однак Виговський не був би Виговським, якби він навіть з цього (справді важливого) епізоду не мав якоїсь користі. Він таємно пообіцяв московському уряду видати у майбутньому самозванця і одразу ж в очах царя та його оточення став більшим другом, ніж Хмельницький. Цю партію Виговський грав аж до смерті гетьмана. Вже 29.12.1650 р. російський купець-агент Ф. Гуреєв запросив під час ярмарку у Корсуні до себе на обід Виговського та паволоцького війта Івана (Поповича? – Ю. М.). Саме тоді Виговський висловив гостре невдоволення з приводу того, що секретні послання Хмельницького до російського царя Олексія опинялися в Варшаві. У подальшому налагоджуються секретні зв'язки між Виговським та путивльськими воєводами С. Прозоровським, а потім – з Ф. Хілковим. Відомі навіть імена російських агентів-гінців, які набиралися головним чином з путивльських торгівельних людей, наприклад, К. Тишкин, С. Катіржний, М. Антонов, В. Бураго (В. Бурий), П. Зеркальников, Д. Литвинов, С. Масальський, П. Привалов, Р. Федоров, Й. Шамирін, С. Яцин та ін. З ними Виговський передавав таємні листи, усно й письмово сповіщав царський уряд про дипломатичні й військові заходи Речі Посполитої, події на фронті тощо. Так, збереглися два

«вістові листи», написані Виговським у вересні 1651 р. до С. Прозоровського, в яких сповіщалося про переговори з Річчю Посполитою та про таємне посольство кримського хана до Яна Казимира. Російським послам В. Унковському та А. Ардаб'єву на їхнє прохання Виговський віддав копії листів Яна Казимира до Марціна Калиновського, листа Іслам-Гірея III до Хмельницького і навіть оригінальне послання тому ж Василю Лупу.

Водночас Виговський уважно стежив за діями московських дипломатів та агентів. Коли один із воєводських агентів упився і вибовкав деякі секретні речі, то про це відразу ж стало відомо Виговському, і невдаху-агента тут же заарештували й доставили до генерального писаря. Останній, щоправда, обмежився тут суворим попередженням. Коли Хмельницький у другій половині 1651 р. вів переговори з назаретським митрополитом Гавриїлом як з посередником у контактах з царем Олексієм й виявив бажання піти «під високу руку» монарха, то Виговський висловився ще промовистіше. Московському послу Г. Богданову він заявив, що в разі згоди на те царя він особисто поїде до Москви і «стане домовлятися, на яких статтях цьому бути». Після відомих рішень Земського собору 1653 р. у Москві щодо України Виговський у переговорах з царськими дипломатами Стрешньовим та Бредихіним поспішив розписатися і за білорусів, запевняючи, що вони нібито дуже хочуть потрапити в підданство царя через те, що «їм від ляхів тіснота й переслідування великі». Зв'язки з Виговським московський уряд цінував дуже високо, навіть посилав йому додаткові подарунки, які мали передаватися послами таємно. Коли ж Прозоровського замінив на посаді путивльського воєводи Хілков, то останньому царською грамотою наказувалося продовжити листування з Виговським – «тайно и без имен». До самої смерті Хмельницького у царського уряду не виникало сумнівів щодо прихильності Виговського до Москви. У цьому ж запевняли й посланці Виговського (І. Мануйлов, В. Данилов), за думкою яких гетьман нібито не відав про посилку писарем «вістових листів» до Москви. Сам же Виговський, особливо на завершальному етапі Національно-визвольної війни, енергійно працював з гетьманом на полі зміцнення союзу Гетьманщини з Московською державою. До того ж писар запевняв царських представників у тому, що на випадок невдачі у боротьбі проти Речі Посполитої він разом з батьком та «лутчими людьми» Війська Запорізького перейде жити в Московську державу.

Чи й справді Виговський діяв таємно від гетьмана, чи й справді він був більшим прихильником союзу з Московщиною, ніж останній? На це питання треба дати негативну відповідь, навіть не беручи до уваги зовнішньополітичну діяльність

Виговського вже в якості гетьмана. Важливим аргументом на користь нашої думки є той факт, що і уряд Речі Посполитої трактував Виговського як прихильнішу до себе людину, ніж Хмельницький. В анонімному листі одного з представників панівних кіл Речі Посполитої містилася порада якомусь шляхтичу щодо повернення останньому маєтностей на визволених територіях України. Адресату рекомендувалося звертатися не до Хмельницького, а до Виговського, як більш прихильного до поляків. Цікаво, що ряд джерел свідчить про те, що саме Виговський зм'якшував позицію Хмельницького на переговорах з дипломатами Речі Посполитої, залагоджував конфлікти, обіцяв польським послам вплинути на гетьмана і дійсно впливав… А вплив у генерального писаря був неабиякий. Невипадково польська агентура доносила: «Виговський керує геть усім і сам без Хмельницького відправляє послів». Посиленню впливу Виговського сприяв і шлюб його молодшого брата Данила з дочкою Богдана Хмельницького Катериною. Зазначимо, що і трансільванський князь Д'єрдь II Ракоці вважав Виговського прихильнішим до себе і пропонував генеральному писареві високу посаду в Трансільванії, обіцяючи щедро винагородити його і надати у власність великі міста.

Але, на наш погляд, не треба шукати якихось реальних розходжень у зовнішньополітичному курсі генерального писаря та гетьмана. Тут можна побачити лише своєрідну політичну лінію, котра в загальних рисах була узгоджена з гетьманом, дипломатичний талант якого перевищував талант Виговського. У ході переговорів генеральному писареві відводилась роль буфера, провідника м'якішої і поступливішої лінії, що справляло відповідне враження на іноземних дипломатів. Такий «імідж» Виговського дозволяв краще пізнати наміри протилежної сторони, навіть виявити її агентурні зв'язки і, що найголовніше, створював додаткові можливості для дипломатичного маневру.

Протягом гетьманату Хмельницького не можна побачити серйозних розходжень між гетьманом і генеральним писарем. Останній мав рацію, коли заявляв російським послам: «Крымский царь, и колга, и норадим, и мурзы, и хто у них есть владетели, меня слушают. Ведомо им, что за помочью Божию я в Войску Запорожском владетель во всяких делах, а гетман де, и полковники, и все Запорожское Войско меня слушают и почитают. А то де вы и сами видите, что гетман и лутчие люди Войска Запорожского мне верят во всем». Російський посол О. Мисков писав пізніше (у листопаді 1656 р.), що його з листом до Хмельницького не допустили, а Виговський «лист рванул из рук сердитым обычаем». Коли гетьман був хворий, то Виговський,

особливо у останній рік життя, сам вів переговори з найповажнішими посольствами, про що свідчить зокрема донесення Ф. Бутурліна та В. Михайлова від 14.06.1657 р.

Лише одного разу мав місце конфлікт, який при всій невизначеності його характеру виразно засвідчив, хто є людиною № 1 у Війську Запорізькому. У 1653 р. слуги й челядь Виговського зачепили без його відома гетьманських слуг, а Виговський про це не знав «за недосугами своими». Після цього ж стався конфлікт між Данилом Виговським і переяславським полковником Павлом Тетерею. Козацька рада визнала винним Данила і засудила його до смертної кари. Лише заступництво генерального писаря, який умовив гетьмана змилуватися, врятувало життя Данилу. І в цей час слуга Виговського Ян Желдуновський побив гетьманських челядників, через що Хмельницький звелів стратити і самого генерального писаря. Від цього наміру гетьмана відмовили полковники та «все ратные люди». Гетьманський гнів був, як завжди, недовгим, і на запитання російських послів А. Матвеєва та І. Фоміна Мужиловський відповів: «Писарь де Иван Выговской у гетьмана по-прежнему и дел никаких у него, писаря, не отнял». Цей єдиний випадок непорозуміння гетьмана із генеральним писарем є все ж таки малозначущим на фоні тих гострих, навіть збройних конфліктів, що виникали в різний час у Хмельницького з Максимом Кривоносом, його сином (Кривоносенком), Данилом Нечаєм, Стефаном Подобайлом, Матвієм Гладким, Лук'яном Мозирою, Филоном Джеджелієм і навіть із власним сином – Тимошем Хмельницьким.

Звичайно, не можна говорити і про повну тотожність позицій гетьмана і генерального писаря у роки Національно-визвольної війни. Тоді в уряді Української держави більш-менш чітко визначився поділ на три політичних угрупування: центр, радикальний та поміркований напрямки. Головним представником центру був сам Богдан Хмельницький, на чолі радикалів, які у своїй програмі найпослідовніше висловлювали інтереси повстанських низів, стояли Максим Кривоніс, потім Данило Нечай, Матвій Гладкий, Лук'ян Мозиря, Стефан Подобайло. Нарешті репрезентантами поміркованих, котрі відбивали інтереси насамперед повстанської верхівки, були полковники Михайло Громика, Григорій Гуляницький, Григорій Лісницький, генеральний суддя Самійло Зарудний, генеральний обозний Тиміш Носач та інші. В діяльності цієї течії виразно простежується лінія компромісу з Річчю Посполитою.

В часи гетьманату Б. Хмельницького Виговський поділяв центристські позиції гетьманату, що, до речі, давало можливість зміцнити єдиний фронт боротьби проти магнатсько-шляхетської

Речі Посполитої, цементуючи блок правих і лівих сил. Лише в останні роки життя Хмельницького (після Переяславської ради) Виговський зближується з поміркованими, що сприяло його обранню гетьманом, але водночас звузило соціальну базу гетьманату. Останнє мало фатальні наслідки, не зовсім передбачені І. Виговським на відміну від його попередника.

Відтворити військово-дипломатичну діяльність Виговського в роки Визвольної війни значно важче, бо про неї збереглося небагато документальних свідчень. Не варто сумніватися в тому, що він супроводжував гетьмана в його переможному поході 1648 р. під Пилявці, Львів і Замостя. 17.11.1648 р. Б. Хмельницький вислав посольство до трансільванського князя Д'єрдя І Ракоці та канцлера й головнокомандуючого трансільванських військ Яноша Кемені в справі союзу проти Речі Посполитої і підтримки кандидатури Д'єрдя І на польський трон. Це посольство складалося з Виговського і його товариша «нашого нотаря», тобто писаря, можливо Івана Креховецького. Наступного року Виговський брав участь у переможному поході повстанської армії під Збараж та Зборів. Хоч безпосередні переговори з представниками уряду Речі Посполитої і самим королем вів Хмельницький, очевидно у них брав участь і Виговський, тим більше, що саме він листувався потім з Киселем і попереджав його про несвоєчасність спроб повернення польської шляхти до своїх колишніх маєтностей. У червні 1650 р. Виговський брав участь у переговорах з венеційським послом Альберто Віміною (Мікеле Б'янкі). У серпні генеральний писар виступив у переможний молдавський похід Хмельницького, під час якого було досягнуто згоди молдавського господаря Василя Лупу на шлюб його дочки Роксанди з Тимошем Хмельницьким. Вже 23.10.1650 р. гетьман і генеральний писар зустрічали в Чигирині молдавських послів: сучавського митрополита і Чоголі Спатару, ближнього боярина господаря, і вели переговори щодо майбутнього шлюбу гетьманича. У жовтні-листопаді 1650 р. бачимо Виговського також у переговорах з московськими послами та гонцями Г. Унковським, Нероновим, А. Сухановим.

У 1651 р. Виговський бере участь у берестецькому поході. У вирішальний момент затяжної битви (30.06.1651 р.) хан Іслам-Гірей III зрадив українських повстанців і втік з поля битви із всією ордою, зазнавши перед тим відчутних втрат. Пізніше київський полковник часів гетьманату Івана Брюховецького Василь Дворецький звинуватив Виговського у тому, що писар поширював серед ординців провокаційного листа, в якому українські козаки закликалися до спільного з поляками удару по орді («А Выговский, собака, много листов межи орды вкинул, мовячи:

«Биймо татар из обох сторон: тепер час маемо». И за его шалвірством мусіли козаки гармати там покинути, а легко самі утікати під Білую Церков»). Скоріше за все ця інформація є відвертим наклепом політичного противника Виговського. Про такого листа не згадує жодне джерело, і навіть сам хан не посилався на такий зручний для нього привід виправдатися, а вказував на зовсім інші причини ганебної втечі: якісь заворушення у орді та міжусобні конфлікти.

Богдан Хмельницький намагався зупинити орду, але і його самого затримав хан. Зупинити втікачів спробував Виговський, але і йому це не вдалося. Тоді генеральний писар примчав до козацького табору і передав старшині наказ гетьмана сипати вали і готуватися до оборони, а сам кинувся навздогін за ханом, щоб умовити його відпустити гетьмана і повернути орду на поле битви. Іслам-Гірей спочатку погодився і навіть запросив Хмельницького й Виговського до свого намету, але в цей час йому принесли повідомлення (як пізніше виявилося недостовірне) про наближення королівського війська. Це викликало чималий переполох у орді, і хан з усім військом продовжив втечу протягом всієї ночі. На світанку Виговський умовив хана дати йому хоча б 10 тисяч війська для деблокування повстанського табору. Хан погодився дати навіть вдвічі більше (під командою чотирьох мурз), але після початку зворотнього маршу (Хмельницький залишився у хана під арештом як заручник) ординці змінили свій намір і повернули назад. З Виговським залишилося лише троє козаків та двоє татар. Генеральний писар був змушений відмовитися від спроби пробитися до обложеного війська, однак не втратив сили духу й рушив до Паволочі. Приблизно у цей час обложені під Берестечком повстанці мужньо боролися, чекаючи на повернення гетьмана із підмогою. Одночасно вони зав'язали переговори, щоб виграти час. Характерно, що король та уряд Речі Посполитої домагалися неодмінно видачі Хмельницького та Виговського як головних керівників повстанців (король не знав про відсутність у таборі гетьмана й генерального писаря).

У Паволочі Виговський зібрав нове військо і розгромив десятитисячну орду, яка поверталася з України до Криму, обтяжена ясирем. Внаслідок трьох битв (під Паволоччю, Чудновим та на Уманському шляху) козаки Виговського знищили понад 8 тис. ординців і відбили весь ясир. З полоненими татарами і ногайцями Виговський послав вість до хана про свій успіх, вимагаючи звільнення гетьмана. У разі відмови Виговський погрожував розгромом ординців на переправах. Ця погроза справила необхідний ефект. Мурзи почали нарікати на порушення ханом угоди з Хмельницьким, тиснути на Іслам-Гірея,

і той мусив ще раз змінити зовнішньополітичний курс. Гетьмана було відпущено і з почестями проведено до Паволочі. Тут він разом із генеральним писарем, Іваном Богуном та іншими заходився формувати нове військо для відсічі карателям, які після перемоги під Берестечком йшли в Наддніпрянську Україну. У цей складний і тяжкий час Виговський виявив себе як енергійний, мужній і досвідчений полководець та організатор.

З визволенням гетьмана Виговський особливу увагу приділяв своїм основним обов'язкам керівника дипломатичної служби. Невдовзі гетьман і генеральний писар уже приймали у Корсуні російського посла Григорія Богданова та посланців Іслам-Гірея III. Саме в цей момент Виговський наполегливо переконував царського посла у необхідності допомогти українським повстанцям та встановити союз між Україною та Московською державою, вказував на вигідність такого союзу для останньої і пропонував свої послуги у складанні відповідного договору. Як відомо, царський уряд з ряду причин (побоювання спалаху нової селянської війни, а також тяжкої війни з Річчю Посполитою відразу ж після поразки повстанців, зовнішньополітичних ускладнень та ін.) не поспішав давати остаточну відповідь на листи українського уряду і навіть пригальмував рух у напрямку зближення з Україною. Виговський тоді вказував послу на можливі негативні наслідки для Московської держави курсу її уряду: після перемоги над Україною війська Речі Посполитої та Кримського ханства усю силу спрямують для удару на Москву, а козакам, якщо не буде нині підтримки, доведеться теж взяти участь у цьому поході. Майже одночасно (27.07.1651 р.) у Корсуні Хмельницький та Виговський приймали назаретського митрополита Гавриїла. Наступного дня Гавриїл продовжив свій шлях до Москви, захопивши з собою листи Хмельницького до царя і лист Виговського до керівника Посольського приказу дяка М. Волошенінова. Генеральний писар винагородив тоді митрополита, давши йому коня і грошей (50 «ефимков левковых»). У вересні 1651 р. Виговський запевняв російського представника І. Юденкова у тому, що Хмельницький відмовився перейти у підданство султана, хоча це йому пропонував турецький посол Осман-чауш.

У цей же час йшли жорстокі бої під Білою Церквою, у ході яких повстанцям вдалося зупинити ворожу навалу. Розпочалися довготривалі мирні переговори, які чергувалися з тяжкими боями. У них брав участь і Виговський як одна з найдовіреніших осіб Богдана Хмельницького, що не заважало їм, однак, розходитися в питанні щодо рівня поступок польській стороні. У своєму «Секретному і правдивому щоденнику…» королівський секретар і

дипломат галицький стольник Анджей М'ясківський відзначав (12 вересня 1651 р.), що під час переговорів з представником Речі Посполитої Себастіяном Маховським каменем спотикання виявилася проблема союзу з ордою. Три години дебатів не давали результату, гетьман не хотів поривати з Кримським ханством, Маховський намагався покинути ставку Хмельницького, і тільки Виговському вдалося затримати його. Потім Виговський радився наодинці з гетьманом, і дійшло до сварки: «розгніваний Виговський виходив, але знову повернувся, впроханий Хмелем, і врешті добився від Хмеля прийняття цієї умови щодо ліквідації (союзу) з татарами, і так пан Маховський запрошений знову до намету до Хмеля і той запевнив, що після козацького випису виконає цю умову». За іншим джерелом після тригодинної дискусії «врешті вірний Ахат Хмельницького, прив'язаний до нього, як син до батька, Виговський довів йому необхідність прийняття умов, поданих поляками щодо розгрому татар». Але з'явитися до польського табору для підписання мирного договору обидва відмовилися під приводом того, що чернь і полковники цього не допустять. Оскільки Маховський не хотів на це погодитися, то Виговський упросив його провести з'їзд дипломатів у Білій Церкві. 15 вересня прибула до Білої Церкви делегація Речі Посполитої (А. Кисіль, смоленський воєвода Юрій Глебович, литовський стольник Вінцентій Гонсевський і брацлавський підсудок Миколай Коссаковський) у супроводі 600 драгун. Увечері Хмельницький прислав листа до польського табору, у котрому зокрема обіцяв провести з комісарами переговори зі своїми полковниками і Виговським. Врешті справа дійшла до порозуміння на умовах значно тяжчих від Зборівських. Звістка про це викликала гостре невдоволення рядового козацтва і навіть збройний конфлікт. 19 вересня до білоцерківського замку прибули для остаточного замирення дипломати Речі Посполитої Ю. Глебович та В. Гонсевський. За їхніми словами, записаними потім королівським секретарем А. М'ясківським, побачивши послів, які так невчасно прибули, Виговський аж за голову схопився і сказав: «Чи ви ошаліли панове, що у вогонь до хлопства приїхали, і ми, вас боронячи, погинемо!» Тим не менш, він разом з Хмельницьким гідно прийняв послів, поклявшись, що оборонить їх («хіба що по трупах наших чернь до вас прийде», бо й татарам дуже хотілося взяти панів литовських, і один татарин, вистріливши з луку, мало не забив однією стрілою Киселя, а другою – Гонсевського). І дійсно, коли частина рядових козаків увірвалася до білоцерківського замку, прагнучи вбити послів, останніх рішуче обороняли Хмелецький, Виговський і деякі інші полковники. За свідченнями того ж М'ясківського, посли Речі

Посполитої визнали: «якби не він сам (Хмельницький), не Виговський, Хмелецький, Гладкий, Богун, Громика, полковники, то були б погинули. Хмельницький і Виговський та вся старшина щиро прагнули миру». Однак виступ рядового козацтва справив неабияке враження на короля і уряд Речі Посполитої, і умови миру були пом'якшені: наприклад, чисельність реєстру Війська Запорізького підіймалася до 20 тисяч проти умовлених спочатку 10 тисяч.

28 вересня 1651 р. було підписано мирний договір під Білою Церквою, який, однак, укладався в гірших для України умовах, ніж під час Зборівської кампанії. Він був вимушеним, оскільки диктувався наслідками поразок під Берестечком і Ріпками та окупації Києва Радзивилом. Визначну роль у мирних переговорах, як засвідчують джерела, відіграв Виговський. Тому не випадково, що Білоцерківський договір він підписав першим після Хмельницького. Саме Виговський уже після укладення Білоцерківського миру побував 29 вересня у польському таборі, коли поляки вже починали відступати на захід. Він це зробив за дорученням Хмельницького і попросив пробачення за виступ «черні» та пограбування нею послів Речі Посполитої, а задля компенсації подарував кам'янецькому старості Петру Потоцькому арабського коня.

Наступний 1652 р. приніс Україні реванш за поразку під Берестечком – перемогу під Батогом (2.06.1651 р.). У цій битві поруч з Хмельницьким був Виговський, який, до речі, направив листа до царя з повідомленням про значну перемогу. До того ж після перемоги стало реальним завершення справи з династичним шлюбом гетьманича і встановлення українсько-молдавського союзу. Тимоша Хмельницького супроводжував трьохтисячний загін «сватів», на чолі яких стояли Виговський, Тиміш Носач і Павло Тетеря. Форсувавши Прут, загін заночував у Бельцях, а 29 серпня 1652 р. в'їхав до Яс. Як зазначив сучасник, «полковники були на добрих конях, всі в польських шатах». Саме Виговському довелося винести основний тягар переговорів і пом'якшити напруженість, яка виникла на початку переговорів. 6 вересня 1652 р. Тиміш Хмельницький і Роксанда Лупу вирушили у зворотний шлях. У цей же день Виговський відправив свого листа з повідомленням про шлюб головнокомандуючому трансильванськими військами Я. Кемені, в дусі запланованого Хмельницьким потужного союзу України з придунайськими князівствами. Того ж року він здійснює ряд енергійних заходів з підготовки союзу з Росією. Ще на початку 1652 р. гетьман і генеральний писар у глибокій таємниці відправили до Москви наказного полтавського полковника Івана Іскру. У 1653 р.

Виговський проводить активне листування з царським урядом, московським патріархом Никоном, приймає посольства Родіона Стрешньова та Михайла Бредихіна, Артемона Матвеєва, Івана Фоміна та Василя Бутурліна. Встановлення союзу з Московською державою було надзвичайно складною справою, що викликала не лише зовнішньополітичні, а й внутрішні комплікації, що й передбачалося гетьманом та генеральним писарем. Не випадково у Миргороді, що стояв значно далі від кордонів з Польщею, ніж Чигирин, почали зводити два будинки для Хмельницького і Виговського, причому будинок для останнього зводився на передмісті. Саме тут після Переяславської ради у 1654 р. жили дружина і невістка Хмельницького (Ганна Золотаренко та Роксанда Лупу), а також дружина Виговського (Олена Стеткевич) із своїми сім'ями.

Одночасно з посиленням дипломатичних зв'язків з Москвою Хмельницький здійснив чергову спробу розгромити Річ Посполиту з допомогою кримського хана. Наприкінці 1653 р. внаслідок рішучих дій української та кримської армій королівське військо на чолі з самим Яном Казимиром було оточене під Жванцем. Відрізані від своїх баз карателі все гостріше відчували брак провіанту та фуражу, боєприпасів. У їхньому війську розпочалася пошесть. Але від неминучого розгрому королівську армію врятувала чергова (вже третя) зрада Іслам-Гірея III, який порушив свої союзницькі зобов'язання і розпочав сепаратні переговори з польськими дипломатами під Кам'янцем-Подільським. Українська дипломатія спробувала запобігти цьому. Під Кам'янець-Подільський вирушив Виговський на чолі шеститисячного козацького загону. Поруч з генеральним писарем знаходилися генеральний суддя Самійло Зарудний, полковник Іван Богун (вінницький), Григорій Гуляницький (корсунський), Григорій Лісницький (миргородський). Деякі інші джерела подають у складі посольства і полтавського полковника Мартина Пушкаря, а також кропив'янського полковника Филона Джеджелія. Тривалий час кримська сторона ухилялася від переговорів за участю українських дипломатів, але нарешті останні свого добилися. Тристоронні переговори (Виговський – Сефер Кази-ага – коронний канцлер Корицинський) мали наслідком відновлення представниками Речі Посполитої Зборівського миру, але надії повстанців на розгром королівської армії і визволення з-під гніту Речі Посполитої всіх українських земель були остаточно розвіяні. Переконавшись у зраді хана, дізнавшись про суть польсько-кримських порозумінь, завершивши переговори, Виговський негайно повернув свій загін назад, оскільки існувала реальна загроза провокаційного нападу.

Пізніше під Гусятином шляхи української та кримської армій остаточно розійшлися.

Після повернення до Чигирина Хмельницький та Виговський розпочинають вирішальний етап дипломатичних зносин з російським урядом. З Москви в Україну вирушило велике посольство на чолі з боярином В. В. Бутурліним – видатним політичним діячем Московської держави XVII ст. Воно поспішало до Переяслава, де скликалася рада щодо укладення союзу України з Росією. В Переяслав з'їхалося чимало козацької старшини, туди навіть приїхали дружини Хмельницького та Виговського.

10 січня 1654 р. Бутурлін прибув до Переяслава, де його зустрічав переяславський полковник Тетеря. Надвечір 16 січня приїхав Богдан Хмельницький, а наступного дня – Іван Виговський. Ввечері 17 січня до будинку, де стояв Бутурлін, прибули Хмельницький, Виговський і Тетеря і розпочали переговори про українсько-російський союз. 18 січня відбулася таємна старшинська рада відносно цього союзу, а після неї було скликано велику раду о другій годині дня, яка теж дала згоду на союз. Бутурлін не був присутнім на цій раді, а відомості про її перебіг занотував у своєму статейному списку нібито зі слів Виговського. Після Переяславської ради Хмельницький, Виговський і Тетеря прибули до Бутурліна і офіційно повідомили його про рішення ради. Російський посол передав тоді гетьману царську грамоту, яку зачитав присутнім Виговський. Тоді ж і виникла криза в переговорах, викликана відмовою Бутурліна вчинити від царського імені взаємну присягу, яка б гарантувала (принаймні формально) збереження «прав і вольностей» України.

Навіть коли Бутурлін уже був в церкві, йому довелося довго чекати результатів чергової старшинської ради. До церкви прибули Виговський і Тетеря й поставили знов вимогу присягати від царського імені. Цей тривалий диспут закінчився безрезультатно, і рада продовжилася. Нарешті у церкві з'явилися Хмельницький та Виговський у супроводі полковників. Першим присягнули царю гетьман та генеральний писар, за ними Тетеря й Джеджелій та інші присутні полковники.

Одностороння присяга царю при невизначеності умов договору була серйозним політичним прорахунком Хмельницького та Виговського і мала тяжкі наслідки. Щоправда, деякі історики вважають, що керівникам Української держави вдалося все ж добитися від Бутурліна взаємної присяги. Про це ж посередньо свідчить царська грамота, якою гарантувалися права і вольності України.

Після присяги в церкві присутньої у Переяславі козацької

старшини продовжилися переговори про умови союзу України з Росією (18-го, 20-го та 22 січня). Їх проводили Виговський, Тетеря, Зарудний, Лісницький та деякі інші полковники. Саме тоді Виговський пообіцяв навернути до цього союзу і Білорусь. Зокрема, він вказував на прихильну до цього союзу білоруську шляхту в Могилеві (Кость Поклонський). 22 січня у переговорах взяв участь і Хмельницький, який пообіцяв вжити заходів щодо приєднання до союзу і Кримського ханства разом з ногайськими ордами. Тоді ж мова знов зайшла про гарантії царем «прав і вольностей», інакше нема чого їхати до Москви і в «людей в городах будет в сумненье». Бутурлін ще раз запевнив представників українського уряду у щирості намірів царя. Коли переговори щодо головного питання в загальних рисах завершилися, Виговський не проминув нагоди поклопотатися про підтвердження свого права на володіння рядом маєтностей. Пізніше до Москви вирушив Данило Виговський, котрий привіз царські жалувані грамоти на ряд маєтностей всьому роду Виговських. Зокрема, за генеральним писарем закріплювався Остер, Козелець, Ромни, Трипілля, Стайки і ще ряд сіл, за Данилом Виговським – Прилуки і т. д. 23 січня 1654 р. гетьман та писар урочисто провели посольство Бутурліна з Чигирина.

Наступний місяць пройшов не лише у підготовці до війни з Річчю Посполитою, а й спорядженні українського посольства до Москви. Це відоме посольство очолювали генеральний суддя С. Зарудний і переяславський полковник П. Тетеря. Дещо пізніше було відправлено ще одне посольство, котре очолював полковник Филон Гаркуша. Є всі підстави вважати, що Виговський брав активну участь у розробці пакету пропозицій українського уряду щодо союзу з Росією. Переговори представників міщанства й козаків відбулися у березні-квітні 1654 р., а православного духовенства – у вересні 1654 р.

Договір 1654 р., на основі якого відбулося об'єднання України і Росії у своєрідну конфедерацію, був в цілому рівноправним, взаємовигідним і відкривав (за умови дотримання!) важливі перспективи для розвитку обох країн, але водночас був незавершеним, недосконалим і короткотривалим (де-факто він був грубо порушений Москвою підписанням Віленського перемир'я з Річчю Посполитою восени 1656 р., формально був денонсований українським урядом підписанням Гадяцького договору у вересні 1658 р., а після підписання Юрієм Хмельницьким Переяславського договору 1659 р. московський уряд видає саме останній документ за нібито оригінал договору 1654 р.).

1654 р. пройшов під знаком надзвичайно інтенсивних

російсько-українських зв'язків, в ході яких поступово викристалізувались форми конфедерації. Активну роль у цьому, а також у заходах по створенню потужної коаліції проти Речі Посполитої бере Іван Виговський. Так, вже у березні 1654 р. під час переговорів з царським послом Ф. Полтєвим він наголосив на можливості заміни Яна Казимира його молодшим братом Каролем Фердинандом або трансильванським князем Д'єрдєм II Ракоці і запропонував зіграти на цьому, щоб послабити супротивника. Після військової кампанії 1654 р. почався потужний наступ російсько-українських військ у Білорусі та в Україні, зокрема в Україні діяла українська армія Богдана Хмельницького та російський корпус на чолі з Андрієм Бутурліним та Василем Шереметєвим. Звичайно, у цьому взяв участь і Виговський. Завершувалася підготовка до спільного виступу проти Речі Посполитої. Головну роль відігравали тоді переговори Хмельницького та Виговського (за участі Григорія Лісницького, Данила Виговського, Самійла Зарудного та ін.) в Чигирині з російськими послами Полтєвим (4—7 березня 1654 р.), Т. Перфільєвим (15—17 червня), П. Протасьєвим (5 серпня), а в Межерічах під Росавою з Г. Старковим (20—21 червня), а також інтенсивне листування між Чигирином та Москвою.

Певне загострення у переговори внесло укладення нового реєстру Війська Запорізького. Посол П. Протасьєв наполягав на якомога швидшому укладенні реєстру в 60 тисяч. Але Хмельницький та Виговський, чудово розуміючи, який суспільний вибух це викличе, адже кількість повстанського війська сягала 200 тис., відмовлялися це зробити. Коли ж Зарудний спробував піти на поступки і для початку прийняти гроші для реєстровців із царського скарбу, тоді Лісницький з гнівом заперечив: «Ви хочете того, щоб нас, полковників, козаки повбивали? Ти ж знаєш, які у нас люди свавільні, подумають, що ми взяли гроші собі».

У 1654 р. саме на український уряд прийшовся весь тягар тиску Кримського ханства, яке відверто вороже зустріло звістку про рішення Переяславської ради. До Чигирина прибув ханський посол Алкас Кегіто, який скаржився на те, що козакам «золото і срібло очі заліпило», і вони уклали союз з Московською державою, погрожував війною і т. п. Хмельницький і Виговський відкинули ультимативні вимоги Криму і в свою чергу запропонували ханству приєднатися до російсько-українського союзу проти Речі Посполитої. За це вони обіцяли стримувати запорожців, підтримати хана у його війні на Північному Кавказі, дозволити ордам кочувати у Південній Україні. Якщо ж ні, сказали Хмельницький і Виговський, то «не будете ходити в добрих сукнах, а будете ходити в кожухах по-старому». Гетьман і генеральний писар не забули нагадати послу про славетного Михайла Дорошенка, який з 40 тис. козаків у 1628 р. «весь Крим виходив і ви нічого не могли йому заподіяти», виразно натякаючи на можливість нового спустошливого походу на Крим. Переговори з Алкас Кегіто, посольство Семена Савича, а потім Михайла Богаченка та Лукаша Пухальського до Бахчисараю, хоч і не змогли примусити кримського хана пристати на бік союзників, зате дозволили виграти час.

Кампанія 1654 р. фактично завершилася Дрижипільською битвою (між Охматовим і Ставищами), що сталася 19—22 січня 1655 р. Тут українська армія під проводом Хмельницького та російський корпус під командуванням Бутурліна та Шереметєва з великими труднощами взяли верх над об'єднаними військами Речі Посполитої і Кримського ханства. На чолі української армії поруч з Хмельницьким стояв Іван Виговський. Саме він командував авангардом української армії і прийняв на себе перший удар величезної орди. Як свідчить польська «Віршована хроніка», його частини пробилися до Охматова і далі успішно боронилися від поляків та ординців, котрі безупинно насідали. Це дало змогу Богданові Хмельницькому розгорнути свої головні сили в полі і прийняти бій у більш вигідній ситуації. Війська ж

Виговського не давали ворогу спокою, зокрема активно діяла українська артилерія. Хмельницький зумів вистояти під потужними ударами супротивника і навіть перейшов у контрнаступ і зняв блокаду Охматова при активній підтримці Виговського, сили якого здійснили вилазку. Врешті обидві частини українського війська знову об'єдналися і зуміли схилити терези перемоги на свій бік.

Головні ж події розгорнулися після весняного бездоріжжя. Вирушивши у похід з-під Білої Церкви, українська армія Хмельницького разом з корпусом російської армії Бутурліна підійшла до Кам'янець-Подільського наприкінці серпня 1655 р. Після нетривалої облоги міста було вирішено йти на Львів. Авангард української армії, яким знову командував Виговський, підійшов до Чорткова, в замку якого засів сильний гарнізон на чолі з сином брацлавського воєводи Павлом Потоцьким і чимало місцевої шляхти. Але досить скоро Виговський зламав опір ворога і взяв місто, Потоцький потрапив до нього в полон. Потім українська армія, разом з якою діяв корпус московитів В. Бутурліна, обложила Львів (25 вересня 1655 р.). Союзники розгромили війська Речі Посполитої під Городком, що забезпечило визволення Західної України. Облога Львова тривала з 25 вересня по 10 листопада 1655 р. Хмельницький ухилявся від кровопролитного штурму міста, що завдало б тяжких втрат як його війську, так і українській громаді Львова, і вступив з магістратом у тривалі переговори. До нашого часу дійшло 14 листів гетьмана, 9 листів Виговського і 3 листи генерального обозного Т. Носача, написаних під час облоги Львова, що містили у собі головним чином пропозицію капітуляції. Саме тоді у ставці Хмельницького за його особистої участі, а також за участі Івана та Данила Виговських, Зарудного, Лісницького, Тетері, Носача проводилися переговори з представниками львівського магістрату, серед яких був і відомий мемуарист Самуїл Кушевич. Зі слів останнього львівський студент Божецький відзначив у своєму щоденнику важливу роль Виговського-дипломата, вказавши і на деякі риси характеру Виговського. Якщо 7 жовтня на відмову послів капітулювати Хмельницький відреагував досить спокійно, то Виговський виголосив цілу промову «з великою фурією, щоразу б'ючи рукою по столу», і на примирливу відповідь Кушевича сердито сказав: «Доки козацька шабля засягла, там і козацька влада мусить бути. Тут не жарти!» Досить активним на переговорах був і Тетеря, котрий на закид польського посла Я. Хоменцького відповів: «Військо Запорізьке не піддавалося царю в рабство! Йшлося за нашу свободу, за війну проти ляхів!» Врешті взявши великий викуп зі Львова, Хмельницький припинив облогу.

Його армія, однак, не гаяла часу дарма, а звільнила між тим Белз, Ярослав, взяла Ленчно, Парчев, Томашів, дійшла до берегів Сана і Вісли. Військо наказного гетьмана Данила Виговського навіть взяло Люблін (за винятком міського замку).

19—22 жовтня 1655 р. українсько-російські війська розгромили ординців під Озерною, внаслідок чого кримський хан не наважувався втручатися в українські справи аж до 1656 р. Але в період найбільших успіхів російських та українських військ в боротьбі проти Речі Посполитої (визволення Білорусії, Західної України, взяття Вільнюса, облога Риги) царський уряд зробив злочинний прорахунок у зовнішній політиці, що в подальшому тяжко вдарило по Росії, не кажучи вже про Україну та Білорусь. Росія припинила військові дії проти Польщі та Литви, і було оголошено війну Швеції, що дало змогу Речі Посполитій зміцнитися і у подальшому перейти у контрнаступ на сході. Це звело нанівець результати російсько-українського походу 1654—1655 рр. Українські представники не були навіть допущені до наметів, де велися переговори російських та польських дипломатів у Вільнюсі, їх не повідомили про умови встановленого перемир'я. Це було першим серйозним порушенням договору 1654 р. і викликало закономірну тривогу і гостре невдоволення уряду України. Російський посол в Україні А. В. Бутурлін писав зі слів Остапа Виговського про негативне враження, яке викликала в Чигирині звістка про Віленське перемир'я. У Чигирині тоді було скликано раду (12.10.1656 р.), яка одностайно прийняла рішення, скріплене присягою: «Будет кто на них наступать и им всем заодно противу того стоять». Грунтовнішу інформацію добули Ф. Бутурлін та В. Михайлов під час обіду з Остапом, Данилом і Костянтином Виговськими у Гоголеві (2.06.1657 р.). Прибувши до Чигирина, українські посли впали до ніг Хмельницького і зі сльозами на очах повідомили про інцидент у Вільнюсі, про те, що царський уряд нібито укладає мир з Польщею на умовах Поляновського договору 1634 р., тобто залишаючи Україну під Польщею. Тоді гетьман схопився «як божевільний, що розум стратив, закричав такі слова: «Вже, діти, тим не журіться! Я вже знаю, що робити: треба відступити від руки царської, а підемо туди, куди Бог повелить: не тощо християнського пана, але хоч і під бусурмана». Тоді саме Виговський, так принаймні свідчив його батько, насилу втримав гетьмана від цього наміру, умовивши його почекати на перевірену інформацію про умови Віленського перемир'я. До відкритого розриву з Росією справа не дійшла, але гетьман, відчувши справжні наміри царського уряду, посилив дипломатичну діяльність по зміцненню коаліції проти Речі Посполитої. Така коаліція дала б можливість прискорити

визволення західноукраїнських земель і закріпити міжнародний авторитет України як суверенної держави. І, дійсно, невдовзі було укладено військово-політичні союзи Української держави та Трансільванії (договір від 7.09.1656 р.). Україна також розвиває інтенсивні контакти з Бранденбургом, який теж відкривав фронт проти Речі Посполитої, з литовськими самостійниками в особі князя Богуслава Радзивила, який одночасно був надзвичайно впливовою людиною у Східній Пруссії.

Чигирин став одним з найактивніших центрів європейської політики, куди безперервно прибували посольства з різних країн (Московська держава, Річ Посполита, Швеція, Австрійська імперія, Османська імперія, Кримське ханство, Молдавія, Валахія, Трансільванія, Бранденбург та ін.), звідки вирушали нові й нові українські посольства. Чи не зрозуміло, яку роль відіграв тут Іван Виговський? Більше того, в останній рік життя Хмельницького, коли той був тяжко хворий, саме Виговський перебрав на себе майже всі нитки державного управління. Про це виразно свідчить, наприклад, посол шведського короля Карла X Густава Г. Лільєнкрона, котрий вів переговори з Виговським 12.06.1657 р.

У своїй дипломатичній діяльності Виговський спирався на ціле гроно таких видатних українських дипломатів, як Силуян Мужиловський, Іван Груша, Іван Ковалевський, Данило Олівербeрг та ін. З початком 1657 р. на службу Україні перейшов, покинувши короля Речі Посполитої, видатний політичний діяч Юрій Немирич, що став правою рукою Виговського. В результаті такої активної дипломатичної діяльності була створена анти-польська коаліція України з Трансільванією, Швецією та Бранденбургом, причому було досягнуто згоди партнерів по коаліції на входження до України всіх західноукраїнських земель навіть по Віслу, а також Південної Білорусі. В той час як царський уряд оголосив війну Швеції (25—27 жовтня 1656 р.), гетьман направив проти Речі Посполитої корпус під командуванням Антона Ждановича, якому помагали полковники Іван Креховецький, Ференц Сербин (Рац) і, очевидно, Іван Богун та Іван Іскра.

Українські козаки брали участь у взятті Варшави, Кракова, Замостя, Ланьцута, Бреста та інших міст, причому білоруська шляхта Турово-Пінщини (православна й католицька) погодилася прилучитися «на вічні часи» до України. Український посол Герман Гапоненко виряджається до Яна Казимира, щоб вести переговори про встановлення кордону часів Київської Русі (по «володіння князів руських»). Саме з цього моменту царський уряд втрачає довіру до Виговського. До того ж з'явилися доноси та «сигнали» з України до Москви, спрямовані проти гетьмана та

генерального писаря. Одним з таких «доброхотів» був, наприклад, вчитель латинської мови Юрія Хмельницького, чернець Києво-Печерської лаври Іларіон Добродіяшко, який сказав царському послу О. Мискову у листопаді 1656 р., що Хмельницький і Виговський через Віленське перемир'я замислили «неправду» проти царя («от государевой милости отступились гетман да писарь») і нібито хочуть здійснити похід проти Росії разом із військами Швеції, Трансильванії, Молдавії та Кримського ханства. Суперечності між російським та українським урядами посилилися, що виявилося під час переговорів Хмельницького і Виговського з російськими послами Ф. Бутурліним та В. Михайловим, в яких вперше взяв участь і гетьманич Юрій Хмельницький. Гетьман відмовився припинити на вимогу послів зносини з шведським королем Карлом X Густавом, поселити додаткові залоги царських стрільців у Києві. До того ж в цей час загострилися відносини між російськими та українськими військами в Білорусі. Однак поки був живий Богдан Хмельницький, йому якось вдавалося зберегти в силі договір 1654 р. саме як рівноправний. Але гетьману судився не дуже довгий вік. Тяжко хворий, він отримав смертельного удару, почувши звістку про самовільний відхід з Польщі корпусу Ждановича та про поразку трансільванських військ під Меджибожем. 6 серпня (27 липня) 1657 р. Богдан Хмельницький, національний герой України скінчив «у Чигирині, так і не докрутивши військової машини війни з поляками, – як написав Самійло Величко, – своє великотрудне і великопечальне життя». Смерть гетьмана, якого навіть вороги порівнювали з Одоакром, Спартаком і Скандербегом, була надзвичайно тяжкою втратою для українського народу. Вона неухильно тягла за собою дестабілізацію, посилення боротьби різних політичних угрупувань, чим не без успіху намагалися скористатися інші держави. Гостро постала проблема спадкоємця великого Богдана… Ще за життя сина Тиміша Хмельницький прагнув зробити владу гетьмана спадковою і не змінив свого наміру і після загибелі старшого сина. У передачі булави молодшому сину Юрію він вбачав і стабілізаційний фактор, який певною мірою убезпечив би Україну від кривавих міжусобиць. В останній рік життя Богдана його син носив булаву, готував під наглядом Івана Богуна війська на Ташлику для походу і все частіше іноземні дипломати називають його гетьманом без прикметника «наказний». Але «до булави треба голови», і неповнолітній, малодосвічений і слабовільний Юрій Хмельницький зовсім не підходив на роль гетьмана. Власне, він і сам в одному з листів зазначав: «Я молодший літами і слабший розумом, ніж пан

Виговський». Якраз саме Виговський з волі Богдана Хмельницького фактично керував Українською державою в останній рік життя гетьмана, і невипадково це підкреслювали сучасники, навіть перебільшуючи роль генерального писаря: «Цей (Іван Виговський – Ю.М.) за життя Хмельницького керував ним як неосвіченою людиною і простаком і відраджував від підтримування приязних стосунків з Польщею»; «як юрист він навчився поводитися як треба у мові і вчинках, ставши військовим писарем, протягом 10 років помірковував криві, п'яні та шалені наміри Хмельницького і вивів козаків з лабіринту всіляких небезпек…, славився у козаків як щирий і не гордий чоловік», а козаки хотіли його мати гетьманом як «ветерана, досвідченого в раді і на війні».

Старий Богдан хотів мати його як опікуна чи регента при своєму малолітньому синові. Гетьман не міг не бачити негативних наслідків спроб узаконити спадковість гетьманської влади, не міг не бачити суперечностей між гетьманом де-юре і гетьманом де-факто, але все ж залишився при своєму намірі. Тим самим і Хмельницький несе свою долю відповідальності за кризу влади, за небезпечний зародок конфлікту, що з'явився у верховному ешелоні влади власне ще за його життя.

Українська народна дума про смерть Хмельницького називає в одному варіанті ймовірним спадкоємцем булави Виговського, а потім Тетерю, а в другому – Ждановича, Лісницького, Джеджелія та Пушкаря, хоча запевняє, що козаки наполягали на обранні саме Юрія Хмельницького. Іноземні джерела вказують, що у середовищі козацької старшини склалося три угруповання, які бажали бачити гетьманом України Івана Виговського, Юрія Хмельницького та «генерал-лейтенанта Удовиченка», очевидно полковника Лісницького. Між цими угрупованнями ще за життя Богдана Хмельницького почалася боротьба. Одне джерело, щоправда вороже Виговському, зазначає, що він та Лісницький відмовилися слухати Б. Хмельницького, за що Богдан навіть наказав стратити Миргородського полковника (але не вчинив цього), а Виговського протримав цілу добу закутим у кайдани. Очевидно, не був далеким від істини і шведський посол Г. Веллінг, коли писав: «Виговський умисно затримує рішення справ, чекаючи смерті гетьмана, котра має статися ось-ось, щоб потім легше задовольнити своє честолюбство, задовольнити свої замисли».

Одразу ж по смерті Хмельницького, за даними деяких джерел, відбулася секретна нарада у Суботові за участі Виговського, Лісницького, Пушкаря, Гуляницького та «ірклііївського полковника» (напевне, Матвія Папкевича). На

нараді нібито прийняли рішення про те, що Виговський має бути гетьманом тимчасово (за деякими даними, на три роки), поки Юрій Хмельницький досягне повноліття. Кілька польських шляхтичів, яких випустив на волю по смерті Б. Хмельницького Виговський, принесли важливе повідомлення, згідно з яким «Хмельницький помер… після від'їзду луцького владики. В той же день з'їхалися до Києва до митрополита всі полковники, там тихо радилися з митрополитом кілька днів, а потім поїхали в Чигирин до Виговського, котрий, сподівалися, стане гетьманом». Можливо, що відбулася спочатку старшинська рада (в Чигирині, на гетьманському дворі), де гетьманом було обрано Виговського. Польський хроніст Веспасіян Коховський вважав, що це сталося «або за порадою (Богдана) Хмельницького, або зі своєї ласкавості (Виговський) давно у козаків здобув авторитет за життя Хмельницького, будучи у великій приязні у всіх козаків, бо їм щастило від його (Виговського) порад так, що Хмельницький перед смертю боявся, щоб Виговський не випередив його сина (Юрія Хмельницького) у цій зверхності».

Тепер перейдемо до позиції митрополита Діонісія Балабана. Він був щирим самостійником і до того ж прагнув не допустити підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові, що відверто суперечило б церковним канонам і мало негативні наслідки для Української держави. Отже не випадково симпатії митрополита були на боці Виговського, і його позиція у питанні про спадкоємця Богдана Хмельницького суттєво вплинула на козацьку раду. Певний час Виговський дійсно титулувався тільки як «чигиринський гетьман», про що свідчить знайдений нами його універсал від 8.09.1657 р., даний Лазару Барановичу, чернігівському архієпископу, але з кожним днем більшість козаків усвідомлювала ненормальність такого становища і воліла бачити Виговського повноправним правителем. Він, у свою чергу, відчув себе впевненіше і в продовження політики Богдана Хмельницького підписав 16 жовтня 1657 р. у Корсуні договір про військово-політичний союз України із Швецією, що зміцнило міжнародні позиції Української держави.

Того ж місяця була скликана генеральна козацька рада у Корсуні (21.10.1657 р.), яка обрала Виговського повноправним гетьманом. Щоправда, на цій раді не було представників Запорізької Січі, і це дало привід опозиції поставити під сумнів правомочність обрання Виговського гетьманом. Потім довелося скликати ще одну раду, що остаточно поставила крапки над і, але вся ця історія негативно вплинула на авторитет нового гетьмана, який мусив пожинати плоди невдалого вирішення Богданом

Хмельницьким питання про спадкоємця. Щоправда, і сам Виговський не виявив досить такту у цій надзвичайно складній справі. Так, він викопав у Гадячі скарб Б. Хмельницького, «чим викликав до себе ще більшу ворожнечу Юрія Хмельницького». Цю ворожнечу амбітного Юрія вдало використали вороги Виговського, поставивши його в потрібний момент ватажком опозиції. І все ж слід визнати, що по смерті Богдана Хмельницького серйозної альтернативи Виговському не було. На чолі Української держави мав стати досвідчений політик і адміністратор, мудрий дипломат, людина хоробра та не позбавлена таланту полководця. До того ж Виговський вже фактично керував державою на момент формального свого обрання.

Виговський став гетьманом у той час, коли міжнародне і внутрішнє становище України погіршувалось на очах. Внаслідок невдач влітку 1657 р. розпадалася коаліція проти Речі Посполитої (трансільванський князь зазнав тяжкої поразки від польсько-татарських військ під Меджибожем і змушений був просити миру, Бранденбург добився задоволення своїх вимог і під впливом меджибізької поразки Трансільванії схилився до замирення з Річчю Посполитою, Швеція мусила воювати вже не тільки проти Речі Посполитої, але й проти Московської держави і Данії, тому реальна допомога її Україні значно зменшилася). Річ Посполита і Кримське ханство готувалися до реваншу за поразки минулих літ. До того ж російський уряд перейшов у наступ проти суверенітету України, що видно вже з вимог, які повіз до Чигирина царський посол по смерті Богдана Хмельницького.

Царські воєводи розглядали Україну й Білорусь як провінції Московської держави, що видно, наприклад, із скарги Івана Нечая царю Олексію Михайловичу (лист від 22.08.1657 р., писаний з Чаус, збережений в російському перекладі). Він писав, що царські воєводи «обиды чинят, из домов насильством выгоняют, податей от иных как от крестьян хотят, к тому ж хохлы режут и кнутами бьют, грабят». Особливо нарікав Нечай на В. Шереметєва, який дозволив чинити напади на козацькі володіння, грабувати їх, чинити насильства. Посилилися небезпідставні чутки про обмеження царем вольностей Війська Запорізького. На внутрішню ситуацію в країні накладали свій тяжкий відбиток кривава війна, посилення позицій української феодальної верхівки, що особливо гостро сприймалося селянством та рядовим козацтвом. Старшина, особливо з 1654 р., бажала зайняти в Гетьманщині місце шляхти, низи у свою чергу прагнули не допустити цього. Так, Павло Тетеря під час свого посольства до Москви у серпні 1657 р. просив царя надати йому та Виговським володіння у Білорусі.

Коли у відповідь було сказано, що ви й так володієте значними маєтностями, Тетеря мусив визнати, що вони «тем ничем не владеют, опасаясь от Войска Запорожского». В ході цієї боротьбі за вузькостанові інтереси поступово випускалася з поля зору необхідність берегти як зіницю ока головну цінність, здобуту народом у тяжкій борні, незалежну Українську державу.

Зростання класових суперечностей призводило до подальшої дестабілізації, що, в свою чергу, знову вело до загострення суперечностей. В українському суспільстві суперечності посилилися і в середині окремих класів та соціальних груп. Запорізька Січ з опозиційної сили до магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, а в подальшому і Росії, в цей момент перетворилася в опозицію до Гетьманщини. Все гостріше почали виявлятися суперечності між прихильниками різних зовнішньополітичних орієнтацій, дались взнаки і розходження між правобережними і лівобережними полками. Всі ці фактори послабляли позиції Виговського і всього уряду української держави у зовнішніх зносинах. З перших же днів свого гетьманату Виговський відчув значне зростання тягарю «шапки Мономаха», і хоча його соціальна політика була по суті продовженням соціальної політики Богдана Хмельницького (навіть, можливо, м'якішою, як довела дослідниця Т. Яковлева), а його зовнішньополітичний курс тоді ще не зазнав принципових змін, опозиція тим не менш вже виступила проти нього.

Лідерами опозиції стали кошовий отаман Яків Барабаш та полтавський полковник Мартин Пушкар. Були висунуті антистаршинські гасла, до того ж опозиція не сприйняла і спроб Виговського налагодити військовий союз з Кримським ханством, що, як і за часів Хмельницького, стало б на перешкоді морських відправ запорожців. На жаль, доводиться констатувати нещирість, демагогію лідерів опозиції, подібну до тієї, що виявив І. Брюховецький у 1663 р. В роки Визвольної війни Пушкар не належав до радикально-демократичного угрупування, осяяного іменами Максима Кривоноса та Данила Нечая, а про Барабаша взагалі нічого не відомо як про учасника Національно-визвольної війни. Виразно простежуються прагнення Барабаша та Пушкаря до гетьманської булави. Характерно, що й інші лідери опозиції виявляли нездорові амбіції. Так, спадкоємець Барабаша Іван Безпалий був з волі царя визнаний гетьманом, причому надію на гетьманство було подано й Івану Іскрі. Іван Силка вже йменував себе наказним гетьманом. При всій привабливості для трудящих мас гасел опозиції за ними нічого не стояло. Ось які вимоги ставили посланці по відношенню до Москви. 6 грудня 1657 р. у Посольському приказі вони поставили у провину Виговському

нібито неправомірність обрання його гетьманом, а також зносини з сусідніми державами, заборону ходити походом на Чорне море та дещо інше. На цій досить хиткій підставі посли Барабаша просили царський уряд змістити Виговського і обрати нового гетьмана. Та жодне відоме на сьогодні джерело не подає даних про участь Барабаша у Визвольній війні 1648—1658 рр. Якщо ж зважати на точку зору деяких вчених, згідно якої Я. Барабаш був сином ренегата І. Барабаша, королівської маріонетки, то постать «зачинателя» опозиційного руху постає у ще більш непривабливому світлі. Навіть якщо вірити у щирість намірів лідерів опозиції та їхніх антистаршинських гасел, то знову не можна не помітити трагічного парадоксу. Лідери опозиції шукають підтримки (і знаходять її) у царського уряду країни, в якій панувало тоді ще тяжче кріпацтво, ще тяжча експлуатація трудящих мас, ніж в Україні під польським пануванням, не кажучи про Гетьманщину. Куди завів би цей шлях, якби опозиція взяла гору у 1658 р., яскраво свідчить приклад гетьмана І. Брюховецького, який пішов шляхом Я. Барабаша. Його обіцянки виявилися звичайною соціальною демагогією, а його гетьманат приніс набагато тяжчі страждання трудящим масам, ніж правління попередніх гетьманів.

Отже, на Виговському як на керівнику Української держави лежить тяжка провина в тому, що він не змінив своєї соціальної політики, яка вела до погіршення становища трудящих мас. Але на опозиції лежить провина ще більша, оскільки вона розв'язала безперспективну громадянську війну, поклала початок Руїні, відкрила шлюзи для безпосереднього збройного втручання Москви в українські справи. При зовнішньому демократизмі її блок з Москвою об'єктивно вів до погіршення становища України і тих трудящих мас, від імені яких вони виступали.

В цей час Виговський ще покладається на мирне розв'язання конфлікту, сподіваючись, що царський уряд не буде надавати допомогу опозиції. У своїх перших контактах з російським урядом Виговський-гетьман пішов на деякі поступки в питанні про царських воєвод в Україні, обіцяв розірвати союз із шведським королем, виступити проти Криму, вивести козаків з Бихова та Чаус, не приймати кріпаків-втікачів з Росії, хоч і з обмовкою, що остаточно ці проблеми будуть вирішені під час його особистого приїзду до Москви. При цьому він мав надію на посольства опозиції в Москві. Але місії Ю. Миньківського, С. Почановського, потім Г. Лісницького, І. Богуна та І. Бережецького, а також особисті переговори гетьмана в Чигирині з царськими послами дали лише частковий ефект. Щоправда, царський уряд підтвердив деякі з своїх щедрих обіцянок і визнав Виговського гетьманом. У

лютому 1658 р. на раді в Переяславі боярин Хитрово вручив Виговському булаву, бунчук і царську грамоту. Царський посол не міг не враховувати настрої козаків, які вороже ставилися до намірів Москви ліквідувати в перспективі демократичний лад в Україні і нав'язати їм когось у гетьмани замість Виговського. Про це чітко заявив один рядовий козак, учасник ради: «А бодай того ніхто не дождав, щоб Виговського з булави запорозької скинули, ані царові, ані тобі, воєводо, козаки нічого не зділали, щоб ви право нашоє козацькоє обирати нам гетьмана видерли… Виговський нас з тяжкої неволі лядської визволив, всі при нім умирати і жити готовисьми, то вся Україна, полковники, осавули, отамани, сотники і чернь присягаєм». Царський уряд звернувся з відповідними грамотами про затвердження Виговського гетьманом до опозиції, але своєї тактики не змінив і продовжував зноситися і з гетьманом, і з опозицією, поступово схиляючись на бік останньої. У своїй недалекоглядній політиці царський уряд не задовольнив навіть деяких елементарних клопотань гетьмана, наприклад про повернення його дружині її маєтностей в Білорусі. В той же час Москва через своїх представників та київських воєвод посилила втручання в українські справи (спроби заборонити зносини гетьмана з іноземними державами, підготовка до податкової реформи, вимоги вислання Юрія Немирича з України та ін.), що далекоглядні сучасники справедливо розцінили як прагнення Москви «не тільки перемогти козаків, але й гетьманську владу взяти у свої пазури». Логічним наслідком таких дій Москви було те, що Виговський (і не тільки він!) починають шукати допомоги з боку колишнього ворога і вже в березні 1658 р. посол України до Яна Казимира Павло Тетеря передає побажання Виговського укласти спільний союз. Чим більше Москва тиснула на Україну, тим енергійніше Виговський шукав союзників у майбутній боротьбі проти неї. Увагу гетьмана привертала насамперед Річ Посполита, а також Кримське ханство і Бранденбург…

Невдовзі опозиція переходить до активних дій, які в сумі з ворожими інтенціями Москви призвели до вибуху російсько-української війни 1658—1659 рр., примхливо поєднаної з війною громадянською всередині українського суспільства Гетьманщини. Хід військових дій у цей час і зовнішня політика Виговського достатньо повно висвітлені ще у працях М. Грушевського, а в наш час насамперед А. Бульвінського, В. Горобця, В. Смолія, В. Степанкова і Т. Яковлевої, тому обмежимося тільки стислим викладом подій, концентруючи увагу на діях самого Виговського.

Отже, прихильник Пушкаря Іван Донець, зібравши загін, вдарив на землі Чигиринського полку і вчинив спустошення.

Перейшли до активних дій і Пушкар з Барабашем. У відповідь Виговський готує війська до походу. У Гадячі він стратив кількох прихильників Пушкаря, а потім послав до Полтави гадяцького намісника Т. Прокоповича, котрого полтавський полковник відмовився слухати і заарештував. Після цього Виговський відправив на Полтаву загін (2,5 тис.) переважно сербів на чолі з Іваном Богуном та Іваном Сербином. Зіткнувшись під Диканькою з десятитисячним військом Пушкаря, Богун та Сербин зазнали поразки. Український історик Самійло Величко, хоч і дуже не прихильний до Виговського, визнавав, що «через такі дії прийшло лихо з того боку Дніпра на цей бік і запалав вогонь чварної козацької незгоди». Після перемоги Пушкар об'єднався з Барабашем і змусив Лісницького відступити з Миргорода, спробував вибити Гуляницького з Лубен, а потім повернувся до Полтави. Відчувши послаблення гетьманської влади, почали вибухати повстання козаків і селян в різних місцях Лівобережної України. Дізнавшись про поразку Богуна і Сербина, Виговський разом із ордою Карач-бея вирушив 14.05.1658 р. з Чигирина на придушення опозиції. Перед тим він написав цареві лист-скаргу на Пушкаря (2.05.1658 р.), в якому просив про невтручання царських військ і висловлював свій протест проти дій київського воєводи Шереметєва, який порядкував у Києві, як у себе вдома, не питаючи дозволу гетьмана. На шляху до Полтави Виговський видав два універсали, в яких закликав повсталих мирно покінчити з усобицями і розійтися, що вплинуло на частину пушкарівців. Наприкінці травня 1658 р. гетьман став під Полтавою і розпочав тривалі переговори з Пушкарем, сподіваючись на його капітуляцію. Однак переговори нічого не дали, скоріше вони були розцінені як ознака слабості. Однієї ночі, коли на варті стояв полк Джеджелія, з відома останнього було вчинено заколот: бунтівники вирішили заарештувати гетьмана і передати його Пушкареві. Однак охоронці гетьмана зуміли запобігти цьому. Розбуджений серед ночі Виговський врятувався втечею, а потім придушив заколот. Польський хроніст Веспасіян Коховський подає дещо іншу картину подій: Джеджелій приїхав з Лисянки до Виговського на бенкет, де був присутній і Карач-бей. Останній нічого не пив і невдовзі пішов собі. Виговський же, передчуваючи недобре, вдав із себе п'яного і ліг спати у наметі, ще й умисно захропів. Джеджелій ззовні, через намет, вдарив гетьмана списом, прокричавши при цьому: «Лежиш, собако, що козацьку кров ляхом і татаром продаєш, у чорта будеш гроші лічити». Але він не попав у Виговського, який непомітно викотився за намет, побіг до стайні, сів на коня і примчав під захист Карач-бея.

Невдовзі Виговський розпочав штурм Полтави, про що він писав царському послу Апухтіну 6.06.1658 р.: «Мушу (це робити), опір їх видячи». Пушкар, який боронився зі своїм 20-тисячним гарнізоном, врешті запросив пощади. Коли ж Виговський для проведення особистих переговорів послав Самійла Зарудного та Михайла Зеленського, то Пушкар під тиском «черні» наказав їх заарештувати, а сам на світанку напав на табір Виговського, завдавши відчутних ударів. Оговтавшись, Виговський перейшов у контратаку і, зламавши з допомогою орди опір Пушкаря, винищив більшу частину його війська: 15 тис. з 20. Пушкар бився до останнього подиху, але врешті був вбитий козаком, котрий і приніс відрубану голову Виговському. Барабаш втік з поля бою під захист московських військ. Він потрапить в полон до гетьманців у серпні того ж року і буде страчений з наказу Виговського. Взявши Полтаву, Виговський жорстоко спустошив місто. Між 11-м та 14 червня гетьман вирушив до Чигирина, 25-го повернувся, а 30 серпня дав аудієнцію російському послу Апухтіну, на якій домовився про посилку своїх представників (Тетеря і Жданович) на черговий тур переговорів у Вільно. Тоді ж він засвідчив свій намір йти війною проти Речі Посполитої і здобути Варшаву. Гетьман заспокоїв посла щодо орди, сказавши про відхід Карач-бея, котрий з основними силами пішов до Перекопу, залишивши невеликий загін Маметші, що стояв коло Чигирина. Було написано листа Ромодановському про перемогу над Пушкарем, у зв'язку з чим, писав Виговський, немає потреби царським військам йти від Прилук вглиб України. Одночасно було споряджене велике посольство (близько 300 осіб) до Польщі, на чолі якого стояв Тетеря. Велика увага приділялася реалізації балканських планів Б. Хмельницького, особливо з огляду на те, що молдавський і валаський господарі були українці за походженням: Диван (Іван) Бит та Юрій Дика. В Чигирині з'явилися представники останнього, котрі запропонували поновити українсько-молдавський союз, як це було в часи Б. Хмельницького та В. Лупу.

Розгром Пушкаря не означав, однак, повного розгрому опозиції. Невдовзі у тій же Полтаві син Пушкаря Кирик Пушкаренко проголосив себе полковником і знов почав збирати війська проти гетьмана. У першій половині червня сотник Зеленський вдарив на Глухів, але був відбитий гетьманцями. Майже одночасно якийсь Лукаш Клименко на чолі двохтисячного загону став у с. Підгайцях під Ромнами, наміряючись взяти місто. Дії опозиції знаходили підтримку царського уряду. Той же Клименко писав у своїх відозвах, що вони йдуть на Виговського «по приказу царському». Роздмухуючи усобиці, надаючи все

більшу підтримку опозиції, Москва прагнула послабити Українську державу, щоб прискорити її поглинання. Виговський був поставлений перед тяжкою дилемою: або змиритися з поступовим перетворенням України з рівноправного союзника Росії у провінцію імперії, або ж боронити суверенітет України. Виговський вибрав останнє… Але в тогочасних умовах це означало перегляд відносин з Кримським ханством і особливо з Річчю Посполитою. Хоч український уряд на чолі з Виговським усвідомлював це, однак не врахував всіх факторів.

Виговський та Юрій Немирич швидко порозумілися з представником короля Яна Казимира волинським каштеляном Станіславом Казимиром Беневським відносно союзу України з Річчю Посполитою, але на нових принципах. Вже 31. 08. 1658 р. була підписана «субмісія» козацької старшини щодо порозуміння з Річчю Посполитою, а пізніше з відповідною декларацією виступив Виговський. 18 вересня 1658 р. у козацькому таборі під Гадячем було підписано договір України з Річчю Посполитою, так званий Гадяцький трактат (Гадяцька комісія, Гадяцький пакт), яким формально денонсувався російсько-український договір 1654 р. Беневський доповів уряду Речі Посполитої про укладення Гадяцького трактату, «ствердженого письмом та присягою». Невдовзі до Варшави вирушило українське посольство (Костянтин Виговський, Іван Груша, Василь Кропивницький, Юрій Немирич, Тиміш Носач, Павло Тетеря та ін.), для остаточного порозуміння та допомоги гетьману. Одночасно Виговський став шукати контактів з Австрійською та Османською імперіями.

Суть Гадяцького трактату зводилася до наступного: Україна-Гетьманщина під назвою «Велике князівство Руське» діставала фактично ті ж права, що і Велике князівство Литовське і входила на цих засадах до Речі Посполитої. Отже, вона формально переставала бути колонією Польщі і створювала з нею та Великим князівством Литовським конфедерацію вже не двох, як раніше, а «трьох націй» («Річ Посполита трьох націй»). На території України діяв окремий уряд, існували окрема армія, скарб, монета, діловодство велося українською мовою. Гадяцький трактат ліквідував унію на території України. Значна частина козацької старшини від кожного полку мала бути нобілітованою. Важливі статті Гадяцького трактату стосувалися розвитку освіти в Україні, зокрема заснування двох університетів (академій), в тому числі Києво-Могилянської, розвитку навігації на Чорному морі, свободи слова та ін. Дуже важливо, що Гадяцький трактат не мав формального спрямування проти Москви, більше того він залишав місце і для неї як для рівноправного члена конфедерації. В цілому Гадяцький трактат, що сформувався на грунті

Зборівського договору, справляє зовні дуже привабливе враження і є принаймні більш виваженим і чітким, ніж договір України з Росією 1654 р., він демонструє виразний вплив західноєвропейської політичної думки (це було заслугою Юрія Немирича). Гадяцький договір особливо палко підтримав Павло Тетеря, сказавши зокрема: «Згодимося молойці з ляхами, більш будем мати, покірне телятко дві матері ссе», на що присутні козаки відповіли: «От тою всю правду сказав, згода, згода, згода». Списки договору стали потроху поширюватися, він викликав позитивну оцінку у значної частини українського суспільства. Особливо красномовними є свідчення з Корсунської ради (листопад 1660 р.), де козацька маса вперше дізналася про зміст Гадяцького договору і схвально поставилася до нього, нарікаючи на Виговського, що він їм його не дав, бо тоді «ніколи б не дійшло до поганого». Але опозиція не сприйняла Гадяцький договір. Ширилися підозри, що Виговський хоче ліквідувати козацтво. З різкою критикою договору виступив відомий москвофіл, ніжинський протопоп Максим Филимонович, який зокрема написав: «дайте нам спокойноє, хоч в неволі москєвской житє, … ми вашим золотим вольностям, Гадяцьким пунктом сенаторським…нітрохи не завидуємо; …хотяй вас король польський не толко на столах сенаторських, але и на колінах своїх посадит».

Виговський сподівався на швидку ратифікацію договору сеймом Речі Посполитої, навіть на його коригування в корисний для України бік, тому на сейм 1659 р. українське посольство на чолі з Павлом Тетерею повезло деякі важливі доповнення, наприклад про заміщення посади гетьмана в разі смерті Івана Виговського його братом Данилом. Але ситуація в Україні погіршилася і це відбилося в рішеннях сейму. Короткозорий уряд Речі Посполитої до того ж відчув на собі потужний тиск римської курії в релігійному питанні. Через це текст договору, ратифікований на сеймі, був гіршим для України, ніж той, який було узгоджено в Гадячі. Це стосується зміни пункту про ліквідацію Берестейської унії, також у договорі було зменшено Реєстр Війська Запорізького на 20 тис. тощо. Один з ініціаторів Гадяцького договору Юрій Немирич навіть відмовився присягати, а Виговський, дізнавшись про ці зміни у тексті договору, заплакав. Сучасна дослідниця Т. Яковлева вірно оцінила позицію гетьмана і його сподвижників у цьому питанні: «державність України була для них важливішою, ніж союз із Польщею».

Гадяцький договір практично так і не увійшов у життя, навіть будучи ратифікований сеймом Речі Посполитої. Український уряд на чолі з гетьманом Виговським зі свого боку припустився

прорахунку, не врахувавши потужних антипольських настроїв в українському суспільстві. Народ не міг забути своє тяжке становище під час панування Речі Посполитої, кровопролитні повстання і війни, які жорстоко придушувалися карателями, а також гоніння на православну віру. Тяжким був би і військовий союз з Кримським ханством, котрий ще раніше відновив Виговський. Все це замість того, щоб зняти гостроту соціальних суперечностей ще більше їх посилило, чим скористалася опозиція, до якої почали поступово прихилятися і деякі сподвижники Виговського. Особливо негативно рядовими козаками був сприйнятий пункт Гадяцького трактату про нобілітацію, так само як і повідомлення про надання королем українській верхівці маєтностей. Сам Виговський отримав тоді міста Лисянку, Любомль, Смілу (через останню різко загострилися відносини з Ю.Хмельницьким), а його родичі Стеблів (Федір Виговський), В'язівок (Данило Виговський) та ін.

Московський уряд був настільки стурбований Гадяцьким трактатом, що пішов навіть на серйозні поступки гетьману, наприклад погодився на вивід своїх військ з Києва, але до російсько-українських переговорів з цього приводу не дійшло. Громадянська війна переростає у війну з Росією, яка відкрито стала на бік опозиції. Після невдалої спроби Данила Виговського та Івана Богуна вибити царські війська з Києва питання про поступки було знято з черги денної.

Зібравши раду, Виговський узгодив з нею план кампанії по розгрому опозиції та царських військ на прикордонні. Головний удар мусив завдати гетьман об'єднаними силами козацьких і татарських військ під командуванням мурз Канмамета, Урака і Булата. Гетьман мав взяти Путивль, Сівськ, Суми, Недригайлов, Царевоборисів, Кам'янське та інші «порубіжні міста». В Білорусі, частково в Сіверщині військовими діями керував полковник Іван Нечай, брат Данила Нечая, а в Сіверщині – Г. Гуляницький. Виговський швидко перейшов тодішні кордони, але надовго загруз, облягаючи Кам'янське. Ординці вчинили напад на Недригайлів та Царевоборисів, але після цього їхні головні сили повернулись до Криму. І.Нечай розбив царські війська на Стародубщині (Мглин), а глухівський сотник Пилип Уманець обложив загін царських військ під Новгород-Сіверським. Але противник не сидів склавши руки. На кордонах почало збиратися велике царське військо, яке спочатку здійснювало рейди в глиб України, а потім перейшло у відкритий наступ. 10 листопада 1658 р. наказний гетьман Григорій Гуляницький писав з Варви ніжинському наказному полковнику Григорію Кобилецькому і закликав його готуватися до оборони від московитів, бо «москва

наступає безбожна із свавільниками (пушкарівцями та барабашівцями – Ю. М.)…, все мечем та вогнем розоряють, церкви Божі та монастирі палять, священиків, іноків та інокинь, всіх під меч без жодного милосердя (не дають), а крім того над паннами, добрими дівицями та попадями розорення чинять, груди їм відрізають, не шкодують навіть малих дітей, виколупують очі святим на образах…»

Опозиція, посилена допомогою з Росії, розв'язала активні дії на Лівобережній Україні. Так, І. Донець і котельванський сотник Степаненко розгорнули наступ на Полтаву, де знаходився гарнізон полковника Ф. Гаркуші. Одночасно пішли в наступ І. Іскра (оголосивши себе наказним сотником), С. Довгань (оголосивши себе Миргородським полковником) та сотник Остап Воропай. На місце страченого Барабаша було обрано кошовим отаманом Івана Безпалого, котрий отаборився у Ромнах. 12.12.1658 р. останньому на допомогу прийшов з військом князь Г. Г. Ромодановський, а пізніше нове військо під командуванням князів С. М. Пожарського, С. М. Львова, Ф. Ф. Куракіна. Таким чином в тилу у Виговського сконцентрувалася велика армія, і гетьман мусив відступити. Саме тоді до Ромен з Гадяча поспішав І. Іскра. На шляху до Лохвиці у с. Піски його зустрів загін гетьманських військ під командуванням І. Скоробогатька. 22 січня Іскра тримав оборону, а 23-го його загін було знищено, а сам Іскра зі старшиною Ободом загинули.

Війна ставала все масштабнішою, обидві сторони кидали в бій все нові й нові резерви. Але в той час як Річ Посполита надавала Виговському скоріше символічну допомогу, а Кримське ханство обмежувалося короткочасними походами, царська Росія поступово нагромаджувала на кордонах могутнє військо, яке все активніше проводило операції в Україні, не спиняючись перед тяжкими репресіями. Особливо «відзначився» князь Ю. Борятинський. Після невдалої спроби Д. Виговського взяти Київ (серпень 1658 р.) він, ходячи на лови за «изменниками», сплюндрував і випалив околиці Києва, вирубав і повісив чимало мирних жителів. Небезпідставно Гуляницький гостро дорікав царському послу за те, що «бепрестанние войска свои на нас с своевольниками насилает и многие места выжгли и высекли, взяв за присягою и поругательство над християны чинят, пуще бусурманов турков и жидов; лутчи де быть у турка, а нежели у москалей». Посли Виговського, які вимагали у царя не втручатися в українські справи і повернути назад свої війська, були заарештовані. Опозиція, відбиваючи в урядових військ міста і села, жорстоко мстилася за репресії, не спиняючись перед заборонами деяких царських воєначальників. Зі свого боку

Виговський все жорстокіше намагався придушити опозицію.

На початку лютого 1659 р. гетьман розбив ворожі війська під Переяславом, про що сповістили Європу ряд друкованих «летючих листівок» (газет). 14 лютого він підійшов до Миргорода, де засів один із лідерів опозиції С. Довгань, і запропонував його жителям здатися. Листи гетьмана, агітація миргородського протопопа Пилипа схилили миргородців до згоди. С. Довгань мусив капітулювати разом із своїми військами. Російський загін, що був при ньому, роззброїли, пограбували і відпустили на всі чотири сторони. Гетьман рушив після цього на Гадяч, Хорол і Сорочинці, Грунь, розбиваючи на шляху загони опозиції. Ю. Немирич у цей час вів боротьбу за Лохвиці. Тоді ж тяжкі бої розгорнулися і під Мстиславом, де в наступ перейшли війська Івана Нечая та Самійла Виговського. Рославський сотник О. Волик теж почав наступ, діставши підмогу від С. Виговського. Сам же гетьман в цей час наштовхнувся під Грунню на значний опір опозиції, після чого він взяв в облогу Зіньків, де укрився з 2 тис. запорожців та царськими військами Іван Силка, що проголосив себе наказним гетьманом. Підняв голову Іван Безпалий, який проголосив себе гетьманом «з Войском его царского величества Запорожским». Облога міста затяглася. Не допоміг і прихід з-під Лохвиці Ю. Немирича. Після ряду невдалих штурмів Виговський відступив і рушив на захід, взявши Веприк, Рашівку, Мошенки, а потім повернув до Чигирина. Командування над гетьманськими військами на Лівобережній Україні було покладено на Г. Гуляницького. Тим часом зі сходу на Київ сунула потужна лавина царських військ (бл. 100 тис.), були взяті Лубни, Пирятин, Чорнухи, Говтва та ін. Цими військами командували князі О. М. Трубецькой і С. М. Пожарський, Г. Г. Ромодановський, С. М. Львов, Ф. Ф. Куракін. До них приєдналися з загонами сил опозиції І. Безпалий. З'являється на горизонті і Юрій Хмельницький, якого у травні 1659 р. опозиція робить своїм формальним вождем, небезпідставно розраховуючи використати імідж славного імені Великого Богдана. Юрій Хмельницький зразу ж став розсилати з-під Чигирина листи із закликом не йти на допомогу Виговському.

На шляху російських військ стояли гетьманці ніжинського полковника Г. Гуляницького, на якого було покладено командування на Лівобережній Україні, а також прилуцького полковника Петра Дорошенка. Гетьманці стояли відповідно під Конотопом та Срібним. Ромодановський і Безпалий взяли Лохвицю, потім Срібне, причому останнє місто було вирубано в пень і спалено, а Дорошенко насилу втік. Майже одночасно війська Трубецького обложили в Конотопі Гуляницького із 4,5 тис. козаків. Невдовзі сюди стягли всі царські війська, які вийшли із

Слобожанщини. Гуляницькому вже не вперше було тримати оборону, то і на цей раз він із своїми ніжинськими та чернігівськими козаками хоробро протистояв ворожим військам, завдаючи їм великих втрат. Не допомагали ані штурми, ані підкопи з мінами, ані постійні бомбардування. Навіть Самовидець, який негативно ставився до Виговського та його сподвижників, і той відзначив хоробрість і вправність обложених. Коли російські війська погнали перед собою земляний вал, щоб засипати рів перед містом, то ту землю обложені під час вилазок тягали в Конотоп і збільшували свій вал. Царські війська задовільнилися тим, що проводили рейди, внаслідок чого були спалені Борзна й передмістя Ніжина.

Успішна оборона Конотопа (2.05. – 9.07.1659 р.) дала змогу Виговському виграти час і зібрати військо (його ядро складали 16 тис. реєстровців), яке разом з невеликими загонами сербів, німців, поляків та молдаван нараховувало до 50 тис. 24 червня під Шаповалівкою Виговський розбив, як пише Величко, «значну партію московського війська» (очевидно, роз'їзд). Потім Виговський наблизився до Конотопа, куди до нього прибув Карач-бей із 20 тис. ординців і привів із собою взятого в полон десять днів тому під Говтвою «дейнецького гетьмана» Силку, одного з активних діячів опозиції. 4 липня на Крупичполі до гетьмана прибув і сам хан Мухамед-Гірей IV з другою половиною орди (всього ординців було близько 30 тис.). Виговський із усіма полковниками урочисто привітав хана, а той у свою чергу щедро обдарував гетьмана й старшину. Обидва союзники дали взаємну присягу на вірність один одному у бою.

Підійшовши до Конотопа, Виговський залишив орду, яка поділилася на дві частини, і половину українського війська за р. Соснівкою. Сам же на чолі решти війська і частини ординців вдарив на царські сили і завдав їм шкоди біля переправи через річку. Побачивши нечисленне військо гетьмана, князь Семен Пожарський рушив за ним, а коли воно стало тікати (як виявилося потім, це було зроблено зумисно), кинувся навздогін. Коли Пожарський перейшов за втікачами річку, то опинився в пастці біля с. Соснівки. Із засідки з двох боків на його військо вдарили резервні козаки Виговського і орда. Таким чином, Конотопська битва відбулася за сценарієм, подібним до плану Зборівської чи Батозької битв. В результаті з боку московитів на полі бою полягло майже 30 тис., в т. ч. князі Д. Волконський, З. Вяземський, М. Козловський, Г. Мещерський, І. Шаховской, а також представники знаменитих дворянських родів (Ф. Бестужев, Є. Бутурлін, І. Єрмолов, М. Єропкін, І. Плещеєв, Б. Татищев, Л. Тургенєв та ін.), а 15 тис. було взято в полон. Серед полонених

були, наприклад, і командуючі військом Семен Пожарський і Семен Львов. Пожарський, потрапивши до полону, грубо вилаяв хана, за що і був страчений. Ходили чутки, що було поранено Ромодановського, що Безпалого гетьман взяв в полон і звелів стратити.

У Конотопській битві Виговський втратив 4 тис. козаків, а хан – 6 тис. ординців. С. Величко написав з цього приводу такі слова: «Отак за Виговського було, Бог так зволив, розором і кров'ю війська і його (Пожарського) власною, невинне пролиття крові Сріблянських мешканців і розор міста, що їх учинив Пожарський, бо з тої поразки зміг утекти до свого обозу під Конотоп хіба той, хто мав крилаті коні». 9 липня 1659 р. союзники нанесли удар по московському війську, яке ще стояло під стінами Конотопа, воно мусило відступати до Путивля «оборонною рукою», тобто табором, відбиваючись від насідаючих козаків і татар.

Конотопська битва мала надзвичайно широкий резонанс, у Європі були навіть надруковані реляції з цього приводу. У Москві ця звістка викликала велику тривогу, адже після Смутного времени ще ніколи загроза не ставала настільки реальною. Сучасні російські історики та публіцисти прагнуть довести з допомогою некоректних підрахунків, що втрати царського війська були 3,5—5 тисяч (плюс 1—5 тис. полонених), перебільшують роль татар та іноземних вояків на службі Виговського (до речі, в самих російських військах тоді було повно німців, татар, калмиків). Взагалі, історичні джерела дуже різняться в оцінках втрат Москви у Конотопській битві, є навіть такі, що оцінюють їх у 100—130 тис. вбитими. Але більшість джерел називає цифру у 30—40 тис. (так, німецька хроніка «Theatrum Europaeum» говорить про 40 тис. вбитими і 14 тис. полонених, в т. ч. «багато князів або полковників»). Російські ж історики воліють покладатися на родословці та «Записну книгу вбитих», які не є повними.

До того ж значення битви не завжди вимірюється кількістю її учасників та втрат. Так, внаслідок Полтавської битви загинуло близько 9 тис. шведів, однак ця битва дійсно суттєво вплинула на подальший розвиток держав-учасниць. Хоча плоди Конотопської битви не були належно використані через громадянську війну в Україні, однак вона не дозволила реорганізувати грошовий обіг України за московським сценарієм і загальмувала, за словами Бульвінського, «процес втягнення України у відсталий московський фінансово-економічний простір». До того ж навіть російські історики не можуть ігнорувати особливо болісних втрат під Конотопом, оскільки вони стосувалися еліти – провідних московських родів. Не хто інший, як класик російської

дореволюційної історіографії С. М. Соловйов писав з цього приводу: «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув у один день… В жалобній одежі вийшов цар Олексій до народу, й жах напав на Москву». Цар звелів тоді готуватися до оборони, навіть сам наглядав над земляними роботами. До Москви почали прибувати біженці, розійшлися чутки, що цар виїде на Волгу у Ярославль.

Виговський і справді готував наступ на Москву, а татари почали чинити наскоки за кордон, але невдовзі був змушений відмовитися від свого наміру. Почалося з того, що Іван Сірко вдарив на Крим і ногайські улуси і завдав їм великої шкоди. Це стало приводом для повернення хана на батьківщину. Він залишив Виговському лише невелику частину свого війська. В тилу Шереметєв та Борятинський посилили свої рейди з Києва, і Виговський мусив послати свого брата Данила, щоб він взяв Київ, але і на цей раз того спіткала невдача. Сам гетьман взяв Миргород, Веприк та ін., рушив на Гадяч, де засів полковник Апостол. Але опозиція не припинила боротьбу. Коли князь Трубецькой згідно з волею царя вже збирався запропонувати Виговському мир на умовах російсько-українського договору 1654 р., до нього прибув представник опозиції ніжинський протопоп Мефодій Филимонович і заявив про підготовку повстання в тилу Виговського. На чолі добре законспірованої змови стояла група козацької старшини, яка висунула своїм лідером Юрія Хмельницького. Фактично керівництво належало Якиму Сомку, дядьку Ю. Хмельницького, ніжинському полковнику Василю Золотаренку, брату славетного Івана Золотаренка, що поліг у 1655 р., та третій дружині Б. Хмельницького – Ганні, також їх активно підтримували переяславський полковник Тиміш Цицюра, Іван Богун, Іван Сірко та деякі інші. На Січ було послано від імені Ю. Хмельницького Івана Брюховецького. Ці лідери були значно сильніші і авторитетніші, ніж ті, що діяли у 1658-му – першій половині 1659 р. Їхній виступ якраз після Конотопської битви пояснюється, на наш погляд, острахом перед фактичним запровадженням в життя Гадяцького трактату, послабленням Росії як можливого союзника у боротьбі проти Польщі і, звичайно, можливою війною з Росією, яка протікала б переважно на Лівобережжі (основу опозиції і на цей раз складала старшина лівобережних полків).

Повстання проти Виговського почалося у Переяславі, де діяв Т. Цицюра та сотник Василь Лихий. За свідченнями Самовидця, Цицюра викликав до себе «в алкир» поодинці прихильників Виговського, там наказував їх в’язати, а потім страчувати. Оволодівши Переяславом, Цицюра послав по допомогу до

царських воєвод у Київ і отримав її. Після цього заколотники взяли Ніжин. Скориставшись тим, що Гуляницький від'їхав до Корсуня, вони тихо увійшли до міста й подали сигнали для виступу. За одну годину прихильники Виговського та п'ять польських хоругов, захоплених зненацька, були знищені. Третім значним містом, яке виступило проти Виговського, став Чернігів. Потім повстання охопило значну частину Лівобережної та Сіверської України. Саме тоді було вбито Немирича («за Кобижчею»), коли він їхав до Чигирина.

Про початок повстання дали знати московським військам, і невдовзі Ромодановський виступив у похід на Полтаву і Пирятин, а Трубецькой – на Ніжин. У Переяславі на Трубецького чекав уже Безпалий, а на півдні діяв Сірко. Гетьманом було проголошено Ю. Хмельницького, хоч обрали його пізніше, а наказним гетьманом став Я. Сомко. Повстання перекинулося і на Правобережну Україну, де його очолив І. Богун. Сам Виговський врятувався випадково. Один із змовників розповів про підготовку виступу проти нього на сповіді. Священик відмовився відпустити йому гріхи, і тоді змовник розповів про наміри опозиції Виговському, і той встиг втекти. Гетьман тоді віддав накази про страту Богуна й Сірка, але останні випередили його і вже перебили тим часом кілька десятків визначних прихильників Виговського.

Іван Груша, котрого було послано гетьманом до короля, розвідав у Львові про те, що лише з його полку було винищено змовниками 12 хоругов разом з їх дружинами та дітьми. Данило Виговський у цей час благав Анджея Потоцького, командуючого польським військом, щоб він дав війська для походу на Чигирин і Смілу. У столиці тримав оборону невеликий гарнізон Г. Гуляницького, під охороною якого знаходилася О. Стеткевич. У Смілі була Катерина Хмельницька – дружина Данила Виговського. За короткий час Виговський опинився у надзвичайно важкій ситуації. Його військо тануло на очах, люди переходили до Ю.Хмельницького. Слід віддати гетьману належне, він, бачачи свою поразку, відмовився звати на допомогу турків і татар, як йому дехто пропонував. Була також думка йти у Білорусь до І. Нечая і разом продовжити боротьбу. Але Виговський був реалістом і розумів, що такі дії призведуть лише до подальшого спустошення України. Він вирішив використати останній шанс: апелювати до козацької ради, тим більше що чимало козаків правобережних полків віддавали йому перевагу перед набагато нижчими від нього політиками в особі Юрія Хмельницького, Сомка, Золотаренка та ін. Тим часом до нього прибули представники опозиції: канівський полковник Іван Лизогуб та миргородський полковник Григорій Лісницький. Внаслідок

переговорів Виговський вирішив відмовитися від булави за умови, що новий гетьман не розірве Гадяцького договору і випустить його дружину з Чигирина. Юрій Хмельницький гарантував йому це, але слова не дотримав. 21 вересня в урочищі Маслів Став на р. Росаві (біля Германівки на Київщині) відбулася рада. Це була так звана чорна рада, де головну роль відігравали козацькі низи. Прихильників Виговського не хотіли слухати і навіть вбили деяких із них (братів Сулим та Прокопа Верещаку). Значна частина війська Виговського перейшла тоді на бік Ю.Хмельницького, а сам гетьман мусив тікати до війська коронного обозного А. Потоцького під Білою Церквою. Пізніше (17.08.1668 р.) його зять Михайло Гунашевський розповідав білоруському мемуаристу Василю Рудовичу про цей бунт, внаслідок якого однієї ночі було заколото із сотню прихильників Виговського, а сам гетьман завдяки чарам (!) однієї старої баби непомітно втік з табору зі своєю вагітною дружиною.

Невдовзі представники нового гетьмана стали вимагати у Виговського віддання булави, бунчука та інших клейнодів. Виговський не прагнув кровопролиття і віддав клейноди брату Данилу, щоб той у супроводі польського дипломата Т. Карчевського привіз їх на козацьку раду, яка обрала новим гетьманом Юрія Хмельницького. Тут спочатку було стверджено орієнтацію Гетьманщини на Річ Посполиту і дано згоду на безпечний проїзд Олени Виговської до чоловіка, але це був лише тактичний хід з боку нового гетьмана та його оточення. Відчуваючи нещирість Юрія Хмельницького, Виговський написав на початку жовтня королеві й коронному канцлеру листи, в яких просив допомоги у справі визволення з Чигирина своєї дружини і опіки, у разі потреби, над своїм сином-немовлям Остапом, що перебував у батьків гетьмана. Цікаво, що ці листи Виговський передав Івану Мазепі, який тоді був «покоєвим дворянином» короля Яна Казимира.

Новий гетьман Юрій Хмельницький і його найближче оточення, насамперед його дядько по матері, переяславський полковник Яким Сомко та генеральний осавул Іван Ковалевський прийняли рішення добиватися відновлення російсько-українського договору 1654 р. Але ці сподівання були марними, бо після поразки України у війні з Московщиною довелося підписувати нерівноправний Переяславський договір від 27 жовтня 1659 р., на підставі якого Гетьманщина перетворювалася у автономну одиницю під владою Московської держави. Серед умов нового договору були й такі, що забороняли обирати старшину з прихильників Виговського під загрозою смертної кари, а самих Виговських новий гетьман мусив видати Москві. Спочатку було

схоплено Данила Виговського, а потім ще трьох родичів колишнього гетьмана: його троюрідного брата, овруцького полковника Василя, двоюрідного брата Юрія та племінника Іллю, які почали служити Івану Виговському лише після Гадяцького трактату. У кайданах їх вислали з Києва до Москви, а звідти у Тобольськ. Там їх на короткий час було звільнено з кайданів, але за це було бито батогами і знято з посади місцевого жителя, українського шляхтича Г. Костелецького. Потім Юрій та Ілля Виговський були заслані до Якутська, де вони, очевидно, й закінчили своє життя. В ніч на 3 грудня 1659 р. московським військам вдалося захопити Бихів, який боронив Іван Нечай, полковник чауський і старобихівський і одночасно бобруйський староста. Нечай разом зі своєю дружиною Стефанидою Хмельницькою, дочкою Богдана Хмельницького, дітьми й тяжкопораненим братом Юрієм потрапили у полон і були заслані до Сибіру. Звідти їм з дітьми все ж таки вдасться повернутися, і 19.03. 1668 р. Ян Казимир подасть Нечаю замість Бобруйського староства Загальське. Гіршою була доля інших керівників оборони Бихова, в тому числі й Самійла Виговського, котрого московити повісили.

Сам Іван Виговський через Хмільник і Полонне у кінці 1659 р. відступив до Степані й Дубна. Звідти він 15 січня 1660 р. повідомив короля про те, що Богун, Сірко, Зеленський, Гоголь і Багно зі своїми полками напали на Бар, де знаходилася залога прихильника Виговського Проскури. Місто було взято, але замок вистояв, хоч Проскура при цьому загинув. Втративши близько 4 тис. війська, Богун і Сірко відступили. Виговський із вірними йому людьми став на зимові квартири в межиріччі Горині та Случі. Звідси у лютому 1660 р. він спробував взяти реванш й вибити подільського полковника Остапа Гоголя з Могилева-Подільського, але, очевидно, без успіху. У середині березня 1660 р. він написав білоруському мемуаристу Василю Рудовичу про поразку польського війська під Могилевом.

Виговський вів широке дипломатичне листування, не втрачав контактів з козаками, які все більше нарікали на московське панування, і сподівався на повернення собі гетьманської булави. Ян Казимир, цінуючи Виговського як впливову на Україні особу та ініціатора Гадяцького трактату, надав йому почесну посаду київського воєводи, і вже як воєвода він бере участь у військовій нараді у Львові (початок серпня 1660 р.), в якій взяли участь король Ян Казимир, обидва канцлери, польний коронний гетьман Єжі Любомирський, сандомирський воєвода Ян Замойський та ін. Посада київського воєводи була у той час ефемерною, однак автоматично давала високе звання сенатора Речі Посполитої з

усіма правами й привілеями.

17 серпня 1660 р. (очевидно, за новим стилем) Виговський написав зі Львова листа до князя Богуслава Радзивила і переслав його зі своїм представником Томашем Гаршоном, «капітаном його королівської мості», зміцнюючи старі зв'язки. Тут повідомлялося, що «на Гончарисі під Острополем ми збираємося із військами і нурадин-солтан з нами». Ці заходи були невипадковими, бо Москва розгорнула підготовку до потужного наступу проти Речі Посполитої, війська під командуванням боярина Василя Шереметєва (Шеремета) просувалися до Любара (з ними був і корпус козаків під командуванням заклятого ворога Виговського Тиміша Цицюри), а з південного сходу до них йшли на зближення українські сили гетьмана Юрія Хмельницького. Військове командування Речі Посполитої разом з ханом діяли рішуче і під Любаром зупинили Шеремета, який з боями став пробиватися на Чуднів. У боях під Любаром відзначився Виговський, який командував окремим козацьким загоном. Коли Шеремета взяли в міцне кільце, частину військ було перекинуто під Слободища, куди наближався Юрій Хмельницький. Саме кіннота Виговського і ординці зупинили рух нового гетьмана, а присутність самого Виговського у війську Речі Посполитої стала важливим деморалізуючим чинником для військ Хмельницького. Дещо пізніше під Слободищами почалася жорстока битва. Хоча вона закінчилася безрезультатно, але потягла за собою значні жертви. В таборі Юрія Хмельницького посилилися суперечності: чимало козаків не хотіло воювати далі задля порятунку ненависного Шеремета, котрий перед походом навіть погрожував Богу («не буду Тебе мати за Бога й Спасителя, якщо Ти не подаси мені до моїх рук Королівства ляського і короля, щоб я видав їх великому государю!»). Почалися переговори, які завершилися підписанням Слободищенського договору 27 жовтня 1660 р. Він нагадував Гадяцький договір, але був тяжчий для України. Вже не згадувалося про «Велике князівство руське», а Гетьманщина опинялася під владою Речі Посполитої як автономна одиниця. Було прийнято капітуляцію Шереметєва, котрий від імені царського уряду відмовлявся від претензій Москви на Україну і обіцяв вивести всі московські гарнізони з українських міст (ці пункти цар Олексій відмовився виконувати).

Але гетьманом залишився Юрій Хмельницький. Дипломатія Речі Посполитої робила все можливе, щоб на цій посаді не було такого сильного політика, яким був Виговський; вони віддали перевагу слабкому Хмельниченку, у якого булава вивалювалася з рук. На лівому ж боці Дніпра де-факто влада була в руках його рідного дядька по матері Якима Сомка, що дотримувався

промосковської орієнтації.

Як влучно відзначив сучасний польський дослідник П. Кроль, «Виговський відійшов, але не думав відходити в тінь. Він був найважливішим світським сенатором у Руському князівстві, мав певні впливи серед старшини і був досвідченим політичним гравцем». Колишній гетьман осів у подільському місті Бар, яке йому належало, як і Любомль (король надав йому і Барське староство), але не відмовився від намірів повернення на Гетьманщину. 18 лютого 1661 р. він написав листа з Любомля до князя Богуслава Радзивила, що свідчить про контакти обох з Кримом через шляхтичів Яцевича та Гноінського. 10 червня того ж року Виговський знову звернувся з Любомля до того ж князя в сеймових справах. Ставши барським старостою, Виговський зблизився з подільським земським писарем Криштофом Кавецьким та його дружиною Анною Віжеховською. Колишній гетьман уклав угоду з цим подружжям, передавши їм війтівство у містечку Ялтушков під гарантію у 20 тис. зл.

Навесні 1662 р. Виговський проводив якісь секретні переговори з Ю.Хмельницьким, можливо, саме з приводу свого повернення на Гетьманщину. У 1662 р. Виговський знову побував у Львові разом з Єжі Любомирським, коронним гетьманом, переможцем Шеремета. Про цю подію свідчить львівський мемуарист Марцін Голинський, який навів також стислий опис зовнішності колишнього гетьмана у той період. «Людина висока, ніс великий, борода жовта». З інших джерел відомо, що Виговський вписався того ж року до Львівського православного братства. Він проводить активне дипломатичне листування з Кримським ханством та Османською імперією. Він був дуже невдоволений обмеженням прав «Великого князівства Руського» на сеймі 1659 р. і його повною ліквідацією Слободищенським трактатом 1660 р.

Як слушно відзначив Віктор Горобець, політична діяльність екс-гетьмана завдавала «головного бою польському істеблішменту». Виговський все більше викликав невдоволення, бо в глибині душі прагнув добитися рівноправних відносин між Українською державою – Гетьманщиною та Річчю Посполитою, отже відродження повної незалежності України. Всі його заходи з моменту підписання Слободищенського трактату підтверджували підозри панівної еліти Речі Посполитої, яка особливо побоювалася можливого українсько-турецького союзу.

На той час гетьманська Україна розкололася на дві частини – Правобережну та Лівобережну, – кожна з яких була відповідно автономною областю у складі Росії та Речі Посполитої і мала свого гетьмана. На Правобережній Україні гетьманом у 1662—

1665 рр. був П. Тетеря, «швагер» Виговського, який одружився з удовою його брата Данила. Незважаючи на родинні зв'язки, а також на те, що обидва були близькими сподвижниками Богдана Хмельницького, відносини між Виговським і Тетерею в цей період значно загострилися. Виговський, як і більшість козацької старшини, не кажучи вже про низи, не сприймав відверто пропольської політики Тетері. В очах Тетері ж і його оточення погляди і дії Виговського тепер набули відтінку політичного криміналу. Не випадково 26.02.1664 р. польський воєначальник, кум Тетері С. Маховський попередив його про необхідність стерегтися Виговського. Саме в цей час відбувається невдалий похід Яна Казимира на Лівобережну Україну (1664 р.), коли частина козацької старшини вирішила виступити проти короля. Саме через це було розстріляно Івана Богуна. Після закінчення походу на Правобережній Україні вибухнуло потужне повстання проти Речі Посполитої та гетьмана Тетері, яке очолював Дмитро Сулимка. У цьому повстанні брали участь Семен Височан, Іван Сірко, Скидан та ін. Зв'язок з повстанцями підтримував і Виговський, через що його було звинувачено у державній зраді. Не менш важливим було і визнання самого Сулимки, взятого в полон, коли повстання було придушено. На допиті він писемно показав, що «мотором всіх нинішніх бунтів в Україні був небіжчик пан Виговський».

Колишнього гетьмана запросили у Корсунь, де Тетеря, Маховський та ще кілька польських воєначальників проводили нараду. Там Виговського заарештували, відмовилися видати татарському послу, а 26 (16) березня 1664 р. чи то у Корсуні, чи то у Ольховцю (Вільхівцю) (36 км від Лисянки) розстріляли без належного суду та слідства, оскільки не поставили до відома короля (Виговський був сенатором, а таких осіб без волі короля не можна було страчувати). Це обурило навіть деяких представників польської еліти. Так, польський мемуарист М. Ємьйоловський зазначив: «Це був новий і незвичайний випадок…, бо було таким чином забито незасудженого, без присуду сенаторів київського воєводу й сенатора». Виговський гідно зустрів смерть. Згідно з Чернігівським літописом, коли прийшли жовніри, щоб розстріляти гетьмана, він читав акафіст Пресвятої Богородиці.

Коли його дружина Олена Стеткевич дізналася про страту чоловіка, то померла на місці від розриву серця. Але деякі автори вважають, що Олена померла пізніше і ще встигла поховати свого чоловіка, а невдовзі закінчила своє життя в монастирі. Син Івана Виговського Йосип лишився нібито під опікою Костянтина Виговського, гетьманового брата. Однак перше припущення

ближче до істини, що підтверджує й інструкція українським послам гетьмана П. Тетері на вальний сейм 1664 р., в якій містився пункт про збереження за сином покійного гетьмана Остапом Браїлова та Рудні (Руди), «аби хто в нього, сироти, не відібрав його дідицтво». Все ж при живій матері знатного роду в ті часи не стали б називати дитину сиротою.

Тетеря, виправдовуючись у своєму вчинку, писав потім у листі до вального сейму: Виговський, «вийшовши з Бару, довго бував у підрозділах міста, містечках, в українському народі». Потім Тетеря написав ще одного листа, який обговорювали на холмському сеймику. І ще про один лист написав 9.02.1666 р. білоруський мемуарист Василь Родович. В ньому колишній гетьман скаржився на Костянтина Виговського, якого звинуватив у спричиненні «неспокою на Україні, бо він заохочував свого брата Івана до… повстання козаків», бо Тетеря начебто посягав на його життя. Сеймик вирішив, щоб цю справу розглянув суд на майбутньому сеймику, цього ж бажав і король. Конфлікт загострився (йшлося вже навіть про дуель між Костянтином Виговським і Тетерею). У зв'язку з цим у березні 1666 р. «сестри Виговські» просили княгиню Гризельду Вишневецьку (вдову Яреми Вишневецького і матір майбутнього короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького), щоб вона взяла під опіку весь рід Виговських разом з маєтностями. Але княгиня відмовила їм, оскільки не була впевнена, що за нею закріплять її власні маєтності. Спокій Виговські дістали у 1670 р., коли Тетеря, якого розорили польські магнати, втік до Молдавії.

Де ж поховали гетьмана? Це питання і нині викликає дискусії, бо в джерелах містяться суперечливі дані. Через це дослідники, переважно краєзнавці, називали місцем поховання гетьмана Корсунь (нинішній Корсунь-Шевченківський), скит Манявський, Спаський монастир біля Скиту Манявського, села Руду (Рудку) та Юсиптичі (Йосиповичі) Жидачівського району Львівської області. На Великий Скит Манявський вказують Чернігівський літопис та літопис Самійла Величка. Польський хроніст Миколай Ємйоловський твердив, що його поховали в Руді. Спроби розшукати могилу Виговських, починаючи з визначного українського археолога Ярослава Пастернака (у 1935 р.), були безуспішними. Припускають, що після тимчасового закриття Скиту у 1785 р. його могила була перенесена десь інде. В наш час проводяться пошуки і в с. Руда, де створено перший в Україні музей Виговського і поставлено йому перший пам'ятник (другий пам'ятник стоїть у с. Германівка на Київщині, третій – у Вигові, а четвертий відкрито у липні 2009 р. у Соснівці під Конотопом). Але дослідження території є далеко не завершеними

і рано робити якісь однозначні висновки. Сподіваємось, що подальші пошуки в архівах прояснять це питання.

Про долю дітей Виговського ми знаємо небагато. Принаймні «Поменник» посередньо свідчить про те, що 1667 р. діти Виговського, так само як і три його рідні брати і навіть мати, були живими. Це певною мірою стверджує виявлений автором цієї книжки документ від 19.03. 1695 р. Це – угода, особисто підписана на замку в Рудні (Руді) сином гетьмана Остапом Виговським на продаж коронному підстолію князеві Єжі Домініку Любомирському Барського староства за 36 тис. злотих. Ця угода мала бути затвердженою на львівському гроді.

Син Івана Виговського Остап (Остафій) був тричі одруженим: з Ганною Чолганською, Терезою Лудицянкою Гензінською і Урсулою-Терезою Завадською. Від першого шлюбу народився син Костянтин, від другого – Степан, від третього – дочка Олена (Анеля). Онук гетьмана – Костянтин мав восьмеро синів (Олександр, Данило, Юрій, Ян, Петро, Гаврило, Стефан і ще один, незнаний по імені). У Данила народилося двоє дітей від Ганни Ледохівської (Йосип та Аполінарія), у свою чергу від Йосипа пішли Тадей (помер у 1767 р.), Олена (вийшла заміж за Радецького, потім – за Михайла Поляновського) та Мар'яна (вийшла заміж спершу за Войнаровського). Досить відомими були Виговські й у XVIII ст., зокрема знаним є Йосиф Виговський, греко-католицький єпископ луцький та острозький у 1713—1730 рр., родич гетьмана по лінії його братів чи дядьків. У польськомовній брошурі «Реляція коронації чудотворної ікони Пресвятої Діви Марії на горі Ружанській (Почаївській – Ю. М.)… 1727, місяця серпня дня 15» (Львів, 1727) він згадується як один з учасників даної урочистості.

У 20-х рр. XX ст. один з Виговських сприяв у Польщі виданню книг про свого предка. Ванда Виговська, яка народилася у Кракові у 1906 р., а дитинство провела у Яланці на Поділлі, написала повість «Шлях татарів», присвячену своєму предку, гетьману Виговському. Ця книга побачила світ в Італії, де Виговська провела із своїм чоловіком Еджісто де Андреїсом останні роки життя, і є надія, що невдовзі цей твір буде видано українською. Живуть Виговські й нині …

Трагічна доля гетьмана Івана Виговського завжди привертала особливу увагу письменників та поетів. Досить згадати твори Івана Нечуй-Левицького («Іван Виговський»), Богдана Лепкого («Крутіж»), Юрія Тиса («Конотоп»), Юрія Мушкетика («На брата брат»), Романа Іваничука («Орда»), Яра Славутича («Конотопська слава»), Олеся Лупія («Розплата») та ін. Його блискуча перемога під Конотопом вивчається в Україні як зразок військового

мистецтва, і не випадково 11.03.2008 р. вийшов Указ Президента України «Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві».

Гетьман України Іван Виговський прожив складне й трагічне життя. Патріот України, він був одним з керівників визвольної війни, найближчим помічником Богдана Хмельницького у будівництві Української держави. Діючи вже як гетьман у надзвичайно тяжких умовах, він при всій своїй енергії, досвіді і таланті не зміг втримати державного керма у своїх руках. Він, побачивши початок кривавої Руїни, спробував ще раз прислужитися Україні, але загинув на самому початку нового етапу свого життя.

Література

Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bogdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648—1651). – Warszawa, 1999.

Rudowicz B. Efemeros czyli diariusz prywatny pisany w Zamośćiu w latach 1656—1672. – Lublin, 2002.

Supplementum ad historiae Russiae monumenta, 1848.

Акты Московского государства. – СПБ., 1898. – Т. 2.

Бульвінський А. Матеріали до Українського Дипломатарію XVII століття: каталог документів гетьмана Івана Виговського 1657—1659 років //Український археографічний щорічник. – К. Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7.

Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657—1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – К., 2008.

Величко С. Літопис. – К., 1991.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1954. (Вестник Европы. – 1827. – Июнь. – № 13. – С. 24).

Востоков А. Судьба Выговских и Ивана Нечая. // Киевская старина. 1890. – Т. 24.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – К., 2001.

Грабовецький В. З історії некрополя України //Скрипник І. Легенда про гетьмана. – Івано-Франківськ, 1997.

Грінченко Б. Іван Виговський: його життя і діла. – Черкаси, 1917.

Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997.

Дашкевич Я. Павло Тетеря. //Володарі гетьманської булави. – К., 1994.

Документи Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.) – К., 1961.

Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. – К., 1965.

Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985.

Исторические связи народов СССР и Румынии. – М., 1968.

Києво-Могилянська Академія в іменах. – К., 2001.

Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. – Днепропетровск, 1984.

Крип’якевич І. До питання про авторство листів Богдана Хмельницького //Науково-інформаційний бюлетень АН УРСР. 1964. № 3.

Липинський В. Україна на переломі. 1657—1659. – Відень, 1920. – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1872.

Літопис Самовидця. – К., 1971.

Луговий О. Олена Виговська //Скрипник І. Легенда про гетьмана. – Івано-Франківськ, 1997.

Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996.

Мицик Ю. А. З Українського Дипломатарія другої половини XVII століття. //ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. CCXXXIII.

Мицик Ю. А. Розвідники Богдана Хмельницького //Прапор. 1989. – № 5. (Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 590).

Мицик Ю. Любар, Чуднів, Слободища… //Україна крізь віки. – К., 2000.

Мицик Ю. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. // Український історичний журнал. – 2001. – № 1.

Мицик Ю., Тарасенко І. Гадяцький договір 1658 р. у висвітленні українських літописців. //350-lecie unii Hadziackiej (1658—2008). – Warszawa, 2008.

Мороз В. Страчений за доносом. // Скрипник І. Легенда про гетьмана.

Мыцык Ю. А. «Літописец» Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. 1984. – М.: Наука, 1984.

Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, ДГУ, 1978.

Нечуй-Левицький І. Українські гетьмани Брюховецький та Тетеря. – Львів. – 1899.

Пам'ятки історії Східної Європи. – Острог – Варшава – Москва, 1999.

Памятники, издаваемые Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 3.

Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов. – 1874.

Руська (Волинська) Метрика. – К., 2002.

Савчук Н. О. Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в Українській державі (1659-початок 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 123.

Соловьев С. М. История российская с древнейших времен. – М., 1956. – Кн. VI.

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992.

Таирова-Яковлева Т. Новые архивные материалы и спорные

вопросы Гадячского соглашения // 350-lecie unii Hadziackiej (1658—2008). – Warszawa, 2008.

Труш І. Повість про гетьмана Виговського //«Літературна Україна» від 30 жовтня 2003 р.

Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. / Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини. К., 1998.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998.

notes

Примітки

1

Найвизначнішим представником останнього був Михайло Глинський (помер 1534 р.) – видатний державний діяч Великого князівства Литовського, котрий знаходився на службі німецького імператора Максиміліана, потім у Альбрехта Саксонського та ін., був правою рукою великого князя литовського Олександра, а по смерті Олександра підняв у 1508 р. останнє значне повстання української та білоруської православної шляхти проти Польсько-Литовської держави. Зазнавши поразки, Глинський емігрував до Московії, де теж активно займався політичною діяльністю. Його племінниця Олена стала дружиною великого князя московського Василя III і матір'ю першого московського царя Івана I V.

2

Відомо, до речі, про одного з представників цього роду, ченця Петронія Ласко, котрий був слугою А. Киселя і його посланцем до Богдана Хмельницького; інший з роду Ласка брав участь у Конотопській битві на боці Виговського.

3

За твердженням деяких авторів, дружиною К. Виговського була дочка пінського маршалка Лукаша Єльського, але це маловірогідно, принаймні тут може йти тільки про перший шлюб.

4

Іван Креховецький – перший генеральний писар відродженої Української держави, походив з української православної шляхти. Він заклав основу Генеральної канцелярії Гетьманщини, мав значний авторитет і тому не випадково бачимо його підпис поруч із гетьманським на деяких документах.